Personal Profile

Dr. Sadhana V. Mohod
Associate Professor
Music Department
Smt. Vatsalabai Naik Mahila Mahavidyalay,Pusad
Email id – mohad_sadhana@rediffmail.com

Sr. No	Title of Research Paper	Year of Publication	National/ International	Page No.
1	Shastriya sangitachya Prachar Prasar Madhye Drukshravya Madhyamanche Yogdan	2018	National	1-3
2	Bhartiya shastriy Sangitat Dhrupad Gayaki ani Vaggeykar yance Yogdan	2021	National	4-8
3	Sahitya ani Sangit	2021	National	9-12
4	Sangit Kaleche Bhartiya Dnyan Paramparetil Yogdan	2023	National	13-21
5	स्वर गानप्रभा डॉ. प्रभा अत्रे यांचे संगीतातील योगदान	2023	National	22-25
	Chapter in Books			
1	Kabir ki Bhasha (Kahat Kabir,Dr.Madhurani Shukla,R.K.Publication)	2022	National	26-30
2	Tarana – Sadabahar Gayan Shaili (Anhad Lok,Dr.Madhurani Shukla,Vyanjana Art)	2022	National	31-39
	Book Published तराणा एक दुष्टीक्षेप	2023	National	40-42

ून येते. रेडिओ आणि टेपरेकॉर्डर या
आज ही पध्दती करतांना दिसून येते.
लीही संगीतपध्दती शास्त्रोक्त ज्ञान किंवा
कसंगीत इंटरनेटच्या व मोबाईलच्या
ाप्त होत आहे. आणि ही पध्दती
मुध्दा फार सुविधाजनक आहे.

क युगात लोकसंगीताच्या दृक आणि
ा प्रचारामुळे असे चित्र दिसते.
नेक ग्रंथ निर्मिती वाद्य निर्मिती व
निर्मिती झाली आहे.
परेसोबत गायनाला नविन दिशा मिळाली

ाविद्यालये, विद्यालये यातून संगीत शिक्षण
हे.
ण्याचा स्तर व परंपरा वाढत चाललेली
रमिक्स संगीताच्या कारणामुळे पाश्चात्य
न प्रभाव दिसून येत आहे.
गीत कलेला मंच, लोकप्रियता व प्रचार
दिसून येत आहे.
विन संकल्पना समोर येत आहे.
ोकसंगीताच्या प्रसारामुळे शास्त्रीय संगीत
ारखे दिसून येत आहे.
सार माध्यम, स्पर्धा, आधुनिक तंत्रज्ञान
योग लोकसंगीताचा स्तर दिवसेंदिवस

वसंत – संगीत कार्यालय, हाथरस
०४१०१ (उ.प्र.) २२ आवृत्ती १९९८
डॉ. नारायण मंगरूळकर – संगीतशास्त्र
ाशन. प्रथम आवृत्ती ४ जुलै १९९२
हरिश्चंद्र श्रीवास्तव –संगीत निबंध संग्रह,
त सदन २००६
मोहना मार्डीकर – संगीत शास्त्र परिचय,
ान २००९
डॉ. चित्रा मोडक – दूसरी एक गान विद्या,
ान २००९

08

शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारासाठी दृक- श्राव्य माध्यमांचे योगदान

प्रा.डॉ. साधना मोहोड
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महा. पुसद

प्रस्तावना :-

आजचे युग हे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. विज्ञानामुळे आपल्याला बरीच प्रगती करता आली. असे म्हणतात की, 'गरज ही शोधाची जननी आहे,' या गरजेतुनच नवनवीन गोष्टींचे शोध लागले. प्रत्येक क्षेत्रालाच या शोधामुळे फायदाच झाला आहे. संगीत क्षेत्र ही त्याला अपवाद नाही. शास्त्रीय संगीताच्या प्रसार व प्रचारासाठी दृक - श्राव्य माध्यमांचा सहभाग महत्वाचा राहीला आहे. या उपकरणांमुळे शास्त्रीय संगीतातील शास्त्र व क्रियात्मक दोन्ही बाजुंना समृध्द करता आले. ज्यामुळे संगीत शिक्षण व प्रदर्शन प्रभावित झाले, आणि संगीत कला घराण्यांच्या मर्यादित कक्षेतुन बाहेर निघुन सामान्यांपर्यंत पोहचण्यात यशस्वी ठरली.

विषय प्रवेश :-

भारतामध्ये ब्रिटीशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर हिंदुस्थानी संगीताला राजाश्रय प्राप्त झाला होता. ज्या राज्यामध्ये संगीताला राजाश्रय प्राप्त झाला होता त्यात प्रामुख्याने बुन्देलखंड, बघेलखंडातील रामपुर, जयपुर, ग्वाल्हेर, विष्णुपुर इ. होते. उपरोक्त राज्यातील ज्या ज्या राजांनी आश्रय दिला होता ते स्वत: संगीत प्रेमी, संगीतज्ञ होते. राजाश्रय प्राप्त झालेली काही ठिकाणे घराण्यांच्या नावाने ओळखले जावू लागले. त्यात ग्वाल्हेर, रामपुर, विष्णुपर, लखनौ, जयपुर इ. मुख्य होते.

राजाश्रय प्राप्त होवूनही समाजामध्ये संगीतज्ञ व गायकांना मात्र मानाने स्थान मिळत नव्हते. स्त्रीयांना तर संगीत शिकण्यावर पूर्ण निर्बन्ध लावण्यात आले होते. काही घराणेदार कलावंत असे होते की, जे केवळ आपल्या नातेवाईकांनाच गाणे शिकवित. जनसामान्यांना त्यांच्याकडून गाणे शिकणे दुरापास्त होते. अशा काळामध्ये संगीताला मानाचे स्थान मिळण्यासाठी संगीताचा प्रसार व प्रचार करण्यासाठी ज्यांनी अथक प्रयत्न केले त्यात बडोदा नरेश सयाजीराव गायकवाड, उ. मौलाबक्श, पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर, पं. विष्णु नारायण भातखंडे,

1

कृष्णराव पंडीत इ. ची नावे प्रामुख्याने घेता येतील. यांच्याच प्रेरणेतुन संगीत शिक्षण संस्था उदयास आल्या ज्या आजही संगीत शिक्षण देण्याचे कार्य चांगल्या पध्दतीने करीत आहे. उ. मौलाबक्श यांनी प्रथम स्वरलिपीचा शोध लावला. ज्या व्दारे संगीतातील अनेक रचनांना पुस्तक रूपाने बांधण्याचे कार्य करण्यात आले. त्यानंतर पं. विष्णु दिगंबर पलुस्कर व पं. विष्णु नारायण भातखंडे यांनी स्वरलिपी तयार केली ज्याव्दारे अनेक मौल्यवान बंदिशींना जतन करता आले. १९०२ मध्ये 'भारतीय विश्व विद्यालय अनुदान आयोगाची' स्थापना करण्यात आली. ज्यात सामान्य शिक्षणासोबतच संगीत शिक्षणालाही महत्व देण्यात आहे, व संगीताला एक वेकल्पीक विषय म्हणुन समाविष्ठ करण्यात आले.

संगीताचा प्रचार व प्रसारामध्ये महत्वपुर्ण योगदान दिले ते दृक्-श्राव्य उपकरणांनी पुर्वी मुद्रण लेखन प्रचलीत नव्हते. मुद्रण - लेखनाचा शोध लागल्यामुळे संगीत साहित्याचे जतन करता आले. संगीताच्या प्रसार व प्रचारासाठी दृक-श्राव्य माध्यमे उपयोगी ठरली त्यात ग्रामोफोन, रेकॉर्डर, आकाशवाणी, दुरदर्शन, रेडीओ, संगणक, इंटरनेट इ. आहेत.

ग्रामोफोन :-

१८७७ मध्ये थॉमस अल्वा एडिसन यांनी ध्वनी मुद्रणाचा शोध लावला १८८७ मध्ये अलेक्झांडर ग्राहम बेल यांनी फोनोग्राम मध्ये काही बदल केले.

१९०८ मध्ये कलकत्ता, सिआल्डा या ठिकाणी ध्वनि मुद्रिका छापण्याचा करखाना उघडण्यात आला आणि 'ग्रामोफोन कंपनी ऑफ इंडिया' चा उदय झाला.

१९२६-१९६० मध्ये विद्युत शक्तिव्दारा मुद्रण करणारा फोनो माईक्रोफोन निर्माण करण्यात आला. यामध्ये ध्वनिवर्धक छोटया स्टिरीओ च्या साहाय्याने ध्वनिमुद्रण करण्यात येत होते.

ग्रामोफोन सारख्या यंत्रामुळे संगीतातील अनेक कलाकारांचे ध्वनिमुद्रण आज सुध्दा उपलब्ध आहे. ज्यांच्या माध्यमातुन त्याकाळातील कलाकारांची गाऊन शैली, गायकी यांचे ज्ञान आज प्राप्त होते. गायन आणि वादनाला जतन करून ठेवण्याची अशक्य प्राय वाटणारी गोष्ट ध्वनिमुद्रण यंत्रणेमुळे सोपी झाली. वाटेल तेव्हा जतन केलेल्या गायन वादनाला ऐकणे, त्यांचा अभ्यास करणे. याव्दारे सोपे झाले. गायन-वादना सोबतच संगीत शास्त्राचा परिचय करून देणारी विविध कलाकारांची, साधकांची, ध्वनिफित आज बाजारामध्ये उपलब्ध होत आहे.

ध्वनिक्षेपक यंत्रणा :-

या यंत्रणेचा शोध लागल्यानंतर १८ व्या शतकामध्ये ब्रिटिश काळात ही यंत्रणा भारतात आली. त्या आधी केवळ १०० ते १५० रसीक प्रेक्षकच मैफिलीमध्ये गायन वादनाचा आनंद घेवू शकत होते. कलाकाराला देखील जोराने गावे लागे. परिणामी मंदियं पुरक स्वर संगीताचा आस्वाद घेणे सर्व रसिकांना कठिण होते. आज १० ते २० हजार किंवा त्यापेक्षा जास्तही रसिक प्रेक्षक गाण्याचा आनंद पुर्ण रूपाने घेवू शकतात. याचे सर्व श्रेय ध्वनिक्षेपक यंत्रणेला जाते. गायक, वादक, आणि संगीतकाराच्या कौशल्याचा आस्वादही रसिक घेवू शकतात आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे आज कलाकाराला जोराने गाणे म्हणण्याची गरज उरली नाही. मींड, कणस्वर, स्पर्श स्वर इ. बारिक गमकांना देखील सहज अनुभव केल्या जावू लागले.

रेडीओ :-

सन १८८६ मध्ये हेनरिक हर्ट्झ यांनी पहिले रेडिओ ट्रांसमिशन केले. १८८७ मध्ये मार्कोनी यांनी दुर सिग्नल पाठविले व त्यात ते यशस्वी झाले. त्यामुळे मार्कोनी यांना रेडिओचे अविष्कारक मानल्या जाते. सन १९२२ मध्ये ब्रिटीश ब्रॉडकास्टींग कम्पनीने सर्वप्रथम वायरलेसचा प्रयोग केला. १९३६ मध्ये इन्डियन स्टेट ब्रॉडकास्टींग सेवा हे नाव बदलुन 'आकाशवाणी' असे नाव केल्या गेले. 'आकाशवाणी' हे नाव थोर कवि, साहित्यीक नोबेल पारितोषक विजेते गुरू रविंद्र नाथ टागोर यांची देन आहे. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय संस्कृती, अभिजात संगीत कलेच्या संदर्भामध्ये देशभर जनजागृती करून, सुसंस्कृत भारताचे महत्व देशाच्या प्रत्येक कानाकोपऱ्यात पोहचविण्याचे महत्वपुर्ण कार्य आकाशवाणीव्दारे शक्य झाले. शास्त्रीय संगीत लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे आकाशवाणी हे एक सशक्त माध्यम होते. कारण त्यावेळेस उच्चकोटीच्या शास्त्रीय संगीत गायक -वादकांच्या कार्यक्रमाचे थेट प्रेक्षपण व्हायचे. आकाशवाणीच्या माध्यमातुन शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत, लोकसंगीत, सिनेसंगीत अशा विविध गाण्यांच्या कार्यक्रमाचा आनंद लोकांना घेता येतो. आकाशवाणीच्या मुंबई, कलकत्ता, मद्रास सारख्या प्रमुख केंद्रातुन भारतीय संगीताच्या उत्तर हिंदुस्थानी व दक्षिण हिंदुस्थानी अशा दोन्ही पध्दतीचे प्रक्षेपण केल्या जाते. 'विविध भरती' सारख्या व्यावसायीक आकाशवाणी वाहिण्यांचा 'सिनेसंगीत' हा आत्मा आहे. या वाहिनीव्दारे 'भूले बिसरे गीत', 'फौजी भाईयों के लिए', 'हॅलो फर्माइश' आणि शास्त्रीय संगीताची माहिती देणाऱ्या 'संगीत सरीता' सारख्या कार्यक्रमांचा एक रसिक वर्ग मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहे. शास्त्रीय संगीत कलाकारांना आकाशवाणी वर गायन -वादन सादर करण्यासाठी आकाशवाणी च्या श्रेणी पध्दतीतुन जाणे आवश्यक असते. सादरीकरणाच्या दर्जानुसार कलाकारांना ४ श्रेणीमध्ये विभाजीत केल्या जाते. आकाशवाणीचे महत्व आणि लोकप्रियता लक्षात घेता असे म्हणणे अनुचित ठरणार नाही की

...र व प्रसारामध्ये आकाशवाणी इतके योगदान दुसरे ...

...क अकादमी :-

... आणि ललित कला अकादमी सोबतच संगीत, ...च्या इतर कलांच्या संरक्षण आणि संवर्धनाच्या हेतु सन १९५३ ... नाटक अकादमीची स्थापना करण्यात आली. अकादमीच्या ... प्रतिभावान लोकांना प्रोत्साहन देण्याच्या हेतुने कलाकारांना ... केल्या जाते. संगीत नाटक अकादमीव्दारे विविध विषयांवर ... संगीत संमेलनांचे आयोजन करण्यात येते. भारत आणी ...मध्ये सांस्कृतिक देवाण-घेवाण करण्याच्या उद्देशाने ...व्दारे भारतीय कलाकारांच्या शिष्टमंडळाला विदेशात ... येते.

संगीत नाटक अकादमी ने भारतीय शास्त्रीय संगीत, ...रंगमंच, लोकनृत्य इ. कलांची पुरातन माहिती गोळा करून ...ची स्थापना केली आहे. अकादमीच्या ग्रंथालयात संगीत व ... कलांची पुस्तके, मासीके, डिस्क संग्रहात आहेत. हिंदुस्थानी ...शिक्षणाच्या प्रसाराचे कार्य करणाऱ्या संस्थांना आर्थिक सहायता ... महत्वपुर्ण कार्य देखील अकादमीव्दारे केले जाते. ...मीव्दारे ध्वनिमुद्रण देखील केल्या जाते. त्यांचा स्वत:चा स्टुडीओ ... केंद्रीय संगीत अकादमी व्यतिरिक्त आज प्रत्येक राज्याची आपली ... आहे. केंद्रिय संगीत अकादमीच्या शिफारशीवरून दरवर्षी ...व्दारे एक गायक व एक वादक यांना सन्मानित केल्या जाते.

...दर्शन :-

आकाशवाणी सोबतच शास्त्रीय संगीत आणि नृत्याच्या प्रचार ...सारामध्ये दुरदर्शन सक्रिय भूमिका निभावत आहे. दुरदर्शन वरून ...ताचा अखील भारतीय कार्यक्रम प्रसारीत करण्यात येतो. ...दर्शनमुळे शास्त्रीय संगीताची लोकप्रियता वाढण्यास मदत झाली ...हे. कारण लोकांना घरामध्ये बसुन कार्यक्रम ऐकता व बघता येतो. ...दर्शन व्दारे आयोजित 'वोल्गा से गंगा तक' या कार्यक्रमांतर्गत ...आंतरराष्ट्रीय कलाकारांसोबत भारतीय कलाकारांची जुगलबंदीचा ...कार्यक्रम घेण्यात येतो. या सर्व प्रयत्नामुळे आज समाजामध्ये संगीत ...कलाकारांना मानाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. आज दुरदर्शनच्या ...माध्यमातुन नृत्य, नाटक, शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीताच्या कार्यक्रमांचे ...प्रक्षेपण केल्या जाते. समुहगीतांचे कार्यक्रम, संगीत शिक्षणासंबंधी ...कार्यक्रम दुरदर्शनव्दारे प्रसारित होतात त्यात चित्रहार, रंगोली सारखे ...कार्यक्रम, सारेगमप, वोईस ऑफ इंडिया सारखा गाण्याच्या स्पर्धाचे कार्यक्रम देखील आयोजित केल्या जातात. अनेक रिॲलिटी शो चे ...आयोजन दुरदर्शन वरून केल्या जाते त्यात, झलक दिखला जा, डान्स इंडिया डांस, सारेगामपा अशा अनेक कार्यक्रमामुळे संगीताचा प्रसार व प्रचार होत आहे.

कॅसेट - सीडी :-

शास्त्रीय संगीताच्या प्रचार व प्रसारामध्ये टेपरेकॉर्डर, कॅसेट्स, सीडी इ. चे चलन वाढले आहे. कॉम्पॅक्ट डिस्क च्या माध्यमातून संगीत कलेच्या प्रचारासोबतच संगीत सुरक्षीत ठेवण्यास देखील मदत होत आहे. संगीत शिक्षण देणाऱ्या संस्था तेथील गुरू हे प्रसार माध्यमाचे मुलभुत स्रोत असतात. त्यांचे विचार, अनुभव गानशैली CD, कॅसेट्स च्या माध्यमातुन सगळ्या ठिकाणी पोहचविल्या जावू शकतो.

इंटरनेट :-

भारतीय संगीतात इंटरनेटमुळे एक क्रांती निर्माण झाली आहे. मान्यवर कलाकारांचे चारित्र, त्यांचे कार्य, ध्वनिफीती, अशा अनेक गोष्टींचे भांडार संगणकामुळे आपल्याला माहित होते. 'क्लासीकल म्युझिक ऑफ इंडिया' या साईट वर आपणा अनेक कलाकारांना ऐकु शकतो. SPIC MACAY Society for the promotion of Indian classical Music and Culture amongst the Youth या नावाची संस्था भारत, युरोप, अमेरिकामध्ये शास्त्रीय संगीताच्या प्रसाराचे कार्य करित आहे. पूर्वी संगीताता गुरु मुखी विद्या मानल्या जायची. गुरुसमोर बसून गाणे शिकावे लागे. आज ऑनलाईन पध्दतीने गुरु व्दारे संगीत आत्मसात येते.

अशाप्रकारे विविध दृक-श्राव्य माध्यमाव्दारे संगीत क्षेत्रात मोठ्याप्रमाणावर क्रांती घडुन येताना दिसत आहे व शास्त्रीय संगीताची लोकप्रियता वाढण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. भारतीय संगीत मे वैज्ञानिक उपकरणोंका प्रयोग - अनिता गौतम
२. टेलीविजन और संगीत - डॉ. अशोक कुमार 'यमन'
३. आकाशवाणी एवं हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीत - डॉ सुचिस्मिता
४. साहित्य संगीत और मिडीया - आश्विनी कुमार

❑❑❑

(SJIF) Impact Factor-7.675

ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April-2021

SPECIAL ISSUE CCXCIII (293)

Dhrupad : It's Various Aspects, Style and Development

धृपद शैली : विविध आयाम तथा क्रमिक विकास

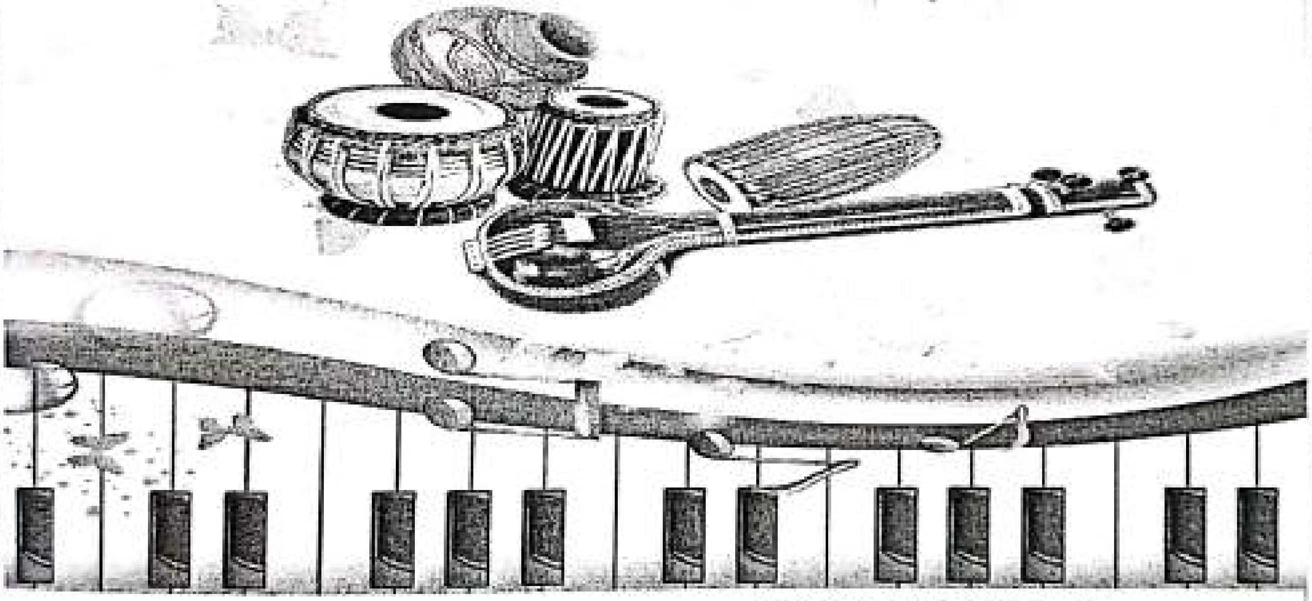

Prof. Virag S. Gawande

Chief Editor & Director

Aadhar Social

Research & Development

Training Institute Amravati

Dr Sarita Sanjiv Ingale

Editor

Head, Department of Music

Late Chhaganlal Muljibhai Kadhi kala Mahavidyalaya,

Achalpur Camp .444805

Dist.Amravati.

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication

CamScanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 293 (CCXCIII)
ISSN : 2278-9308
April, 2021

भारतीय शास्त्रीय संगीतात धृपद गायक आणि वाग्गेयकार यांचे योगदान

प्रा.डॉ.साधना हरणे (मोहोड)
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला महाविद्यालय,पुसद
(मो.नं. ९७६४५०१११०)

Abstract (सारांश)

धृपद म्हणजे ध्रुवपद याचा अर्थ बघितल्यास ध्रुव म्हणजे अढळ,स्थीर,शास्वत होय. म्हणजेच जे अढळ आहे,स्थीर,शास्वत आहे ते धृपद होय. भारतीय संगीतातील सर्व प्रथम गायन शैली म्हणुन धृपदाची ओळख आहे. धृपदानंतर ख्याल,ठुमरी,टप्पा इ.गान प्रकारांची उत्पत्ती झाली. धृपद गायनाची सुरवात केंव्हा झाली हे सांगणे कठीण असले तरी ५०० वर्षापासून ही गायन परंपरा असल्याचे सांगण्यात येते. १५ व्या शतकात ग्वाल्हेर चे राजा मानसिंह तोमर यांच्या काळामध्ये धृपदाचे प्रचलन वाढले. प्राचीन काळात धृपद गाणाऱ्या गायकांना 'कलावंत' म्हणत असत. अकबर बादशहाच्या दरबारातील गायक हे धृपद गाणारेच होते. त्यामधील 'तानसेन' यांचा समावेश नवरत्न दरबारामध्ये होतो. स्वामी हरिदास, गोपाल नायक, नायक बैजू, तानसेन, चिंतामण मिश्र या गायकांनी अनेक धृपदाची निर्मीती केली होती.

ख्यालाच्या अपेक्षेत धृपद गायन अधिक विस्तृत असते. धृपदाचे स्थायी, अंतरा,संचारी, आभोग असे चार भाग असतात, तर काही धृपदाला केवळ स्थायी व अंतरा हे दोनच भाग असतात. त्यांना 'तुक' असे म्हटल्या जायचे. चार भाग असलेले धृपद 'चौतुक' व दोन भाग असलेल्या धृपदाला 'दोतुक' म्हटल्या जाई. धृपदाच्या रचना संस्कृत,हिन्दी,ब्रज,मालवी,उर्दू इ. भाषांमध्ये आढळून येतात आणि श्रृंगार,वीर,भक्ति व शांत रसाचा अंतर्भाव धृपदामध्ये दिसून येतो. साथी करिता पखावज हे वादय मुख्यत्वे करून उपयोजीतात तर चौताल, सुलताल, झंपा, तीव्रा, ब्रह्म,रुद्र इ. तालांचा उपयोग धृपद गायनासाठी केल्या जातो. धृपद गायनाच्या चार शैली प्रचलित होत्या त्यांना 'बाणी' असे म्हणतात. त्या बाणी म्हणजे १) खण्डहार बाणी २) नौहार बाणी ३) गोबरहार बाणी ४) डागुर बाणी.

धृपद हे गीत प्रकार विशेष करून आग्रा, ग्वाल्हेर, बैरी येथील भागामध्ये प्रचलित होते. या घराण्यातील गायक व वाग्गेयकार यांचे संगीत क्षेत्रामधील योगदान याचा उहापोह या विषयाच्या माध्यमातून करण्याचा हा प्रयत्न.

विषय प्रवेश :–

प्राचीन काळातील प्रबंध गीत प्रकार लुप्त झाल्यानंतर धृपद किंवा धृवपद हा गीत प्रकार अस्तीत्वात आला. धृपद गायन हे अतिशय धीर, गंभीर, भारदस्त व लयतालयुक्त असे असायचे. काही ग्रंथकारांनी धृपदाच्या केलेल्या परिभाषा
खालील प्रमाणे .→

पं. भावभट्ट यांनी 'अनुपसंगीत रत्नाकर' या ग्रंथात धृपदाची व्याख्या खालील प्रमाणे दिली आहे.

गीर्वाणमध्य देशीयभाषा साहित्यराजितम् ।
द्विचतुर्वाक्यसंपन्नं नरनारीकथाश्रयम् ।
श्रृंगाररसभावाढ्यं रागालापपदात्मकम् ।
पदांतानुप्रासयुक्तं पदांतयुगकं च वा ।

प्रतिपादं यत्र बध्दमेवं पादचतुष्टयम् ।
उद्ग्राहध्रुवकाभोगांतरं ध्रुवपदं स्मृतम् ।

अबुल फजल यांनी 'आईने अकबरी' या आपल्या ग्रंथामध्ये धृपदाची व्याख्या करतांना असे म्हटले की, 'धृपद तीन या चार पंक्तीयो से निर्मीत पद है । उन पंक्तीयो की लंबाई कुछ भी हो सकती है । इन धृपदो का विषय प्रधान तथा उन व्यक्तियो की प्रशंसा होती है जो अपने पौरुष अथवा गुणो के कारण प्रसिध्द है ।

ज्या धृपदांममध्ये कृष्ण स्तुती असायची त्यांना अबुल फजल यांनी धृपद न म्हणता 'विष्णुपद' म्हटले आहे. त्यांच्या दृष्टीने धृपद गाणारे 'कलावंत' व विष्णुपद गाणारे हे 'किर्तनकार' होते.

पं. विष्णु नारायण भातखंडे यांनी ध्रुपदाचे स्थायी, अंतरा, संचारी, आभोग असे चार भाग सांगीतले आहेत. ध्रुपदामध्ये वीर, श्रृंगार तसेच शांत रसाचा अंतर्भाव सांगीतला आहे. तसेच ध्रुपद गायन हे मर्दाना व जोरकस असल्याचे पं. भातखंडे यांनी सांगीतले आहे.

'नाटयशास्त्र' या ग्रंथानुसार 'वर्ण,अलंकार,गान किया,यति,वाणी,लय' आदी जहा संबंध रहे, उन गीतों को 'ध्रुव' कहा गया है । जिन पदो में यह नियम शामील हो, उन्हे 'ध्रुवपद' या 'ध्रुपद' कहा जाता है ।

ध्रुपद गायकी –ध्रुपदाच्या गायनासाठी जोरदार, चांगला दमसास व गंभीर आवाज आवश्यक असतो. ध्रुपदामध्ये आलाप–ताना घेतल्या जात नाही. केवळ गमक,मींड, आणि कणस्वरांचा प्रयोग केल्या जातो. ध्रुपद गाण्यापूर्वी त्या रागातील विस्तार करतांना आलापामध्ये ता,न,न,री,द अशा प्रकारच्या वर्णांचा प्रयोग करतात त्यांना ' नोम् तोम्' किंवा 'जोड' म्हणतात. काही विद्वानांच्या मते प्राचीन काळी ध्रुपद गायनात आलाप करतांना 'ओम अनंत नारायण हरि' किंवा 'तूं ही अनंत हरि' या प्रकारे नामस्मरण करून केल्या जायचे. स्थायी,अंतरा,संचारी,आभोग या चारही भागातील आलापी करीत गती वाढविली जाते. द्रुत लयीत आलाप केल्यानंतर गीत गाईले जाते.

ध्रुपद गायकीला प्राधान्य देणारे घराणे व गायक–

ग्वाल्हेरचा राजा मानसिंग तोमर ह्याने धुपद गायन प्रचलित केले. अकबर बादशहाच्या दरबारातील सुप्रसिध्द गायक तानसेन ध्रुपद गायन करीत असे. स्वामी हरिदास,नायक गोपाल,नायक बैजू,मिया तानसेन,चिंतामणी ह्यांची ध्रुपदे आजही गायीली जातात. तानसेनाचे वंशज वजीर खाँ,मुहम्मद अली खाँ हे ही ध्रुपदेच गात असत.

स्वामी हरिदास ध्रुपद–धमार गात असत तसेच ते वाग्गेयकार देखील होते. त्यांच्या अष्टछाप शिष्यांमध्ये ना.बैजू, नायक गोपाल, मदनलाल, सोमनाथ, तानसेन, सौरसेन, दिवाकर पंडीत तसेच रामदास यांचा समावेश होता. स्वामीजींनी अनेक गेय पदाच्या रचना केल्या. संगीत सम्राट तानसेन हे ध्रुपदे गात.

ग्वाल्हेर घराणे ध्रुपद गायकीला प्राधान्य देणारे घराणे होते. धृपद अंगाचे ख्याल गाण्याची परंपरा या घराण्यात आहे. ग्वाल्हेर घराण्यातील अनेक गायक ध्रुपद गात असत व ख्याल देखील गात. पं.बाळकृष्णबुआ इचलकरंजीकर यांनी हस्सु–हद्दु खाँ यांच्याकडून ध्रुपद,धमार,टप्पा,ख्याल ह्यांची तालीम घेतली. शास्त्रीय संगीतातील ग्वाल्हेर घराण्याचा प्रवाह महाराष्ट्रात आणण्याचे फार मोठे कार्य बाळकृष्णबुआंनी केले. ग्वाल्हेर घराण्यातीलच वामनबुवा देशपांडे, राजाभैया पुछवाले या विद्वान गायकांनी अनेक ध्रुपदे गायीलीत. पं. राजाभैया पुछवाले यांनी 'ध्रुपद–धमार गायन' या पुस्तकात वामनबुआ देशपांडे यांची अनेक ध्रुपद धमार लिपीबध्द केले आहे.

CamScanner

आग्रा घराण्यात देखील ध्रुपद गाणारे अनेक विद्वान गायक आहेत. त्यामध्ये उ.फैय्याजखाँ साहेब यांना पितृवंश व मातृवंशाकडून ध्रुपद–धमारची तालीम मिळाली होती. खाँ साहेब मुळचे ख्यालीये पण नोम्–तोम् आलापी व ध्रुपद–धमार गाण्याकडे त्यांचा कल होता. खाँ साहेब ध्रुपद–धमारा शिवाय ठुमरी,टप्पा,गजल, कव्वाली हे सर्व गीतप्रकार कौशल्याने गात शिवाय त्यांनी 'प्रेमपिया' या टोपण नावाने अनेक बंदिशींच्या रचना केल्या.

२० व्या शतकात ध्रुपद गायनाचा पुनरुध्दार करण्याचा व लोकप्रिय करण्याचा प्रयत्न डागर बंधूंनी केला. उ.नसीर मोइनुद्दीन व उ.नासीर अमीनुद्दीन हे दोन्ही भाऊ केवळ ध्रुपद–धमारच गात असत तर इतर गीतप्रकार गात नसत.

ध्रुपद गायकीला लोकप्रिय करणाऱ्या आणखी विद्वान गायक बंधुंचे नाव म्हणजे रमाकांत गुंदेचा व उमाकांत गुंदेचा हे होय. ध्रुपद गायन शैलीतील डागुर बानीचे वारसदार आहेत. गुंदेचा बंधुनी केवळ ध्रुपद प्रकार आत्मसात करून त्याचे सादरीकरण केले नाही तर ध्रुपद शैलीची सेवा करून त्याचा प्रचार,प्रसारही केला. त्यांनी भोपाळ येथे 'ध्रुपद संस्थानाची' स्थापना केली. या दोघांनी कबीर,तुलसीदास या संतांच्या रचना ध्रुपद अंगाने सादर केल्या, याच परंपरेतील 'ऋत्विक सान्याल' जी, 'उदय भवाळकर', 'निर्माल्य डे' या विद्वान गायकांनी ध्रुपदाच्या माध्यमातून शास्त्रीय संगीताची सेवा केली आहे व आजही करीत आहे. बिहार राज्यातील 'दरभंगा घराणे', 'बक्सार' घराणे, 'बेट्टीआ घराणे' हे खंडार बानी व गोबरहार बानी शैलीच्या व्दारे ध्रुपदाचा प्रचार व प्रसार करीत आहे.

ध्रुपदाव्दारे, धमार,ख्याल या गीत प्रकाराव्दारे शास्त्रीय संगीतामध्ये भरीव योगदान देणारे आणखी एक तेजस्वी नाम म्हणजे वल्लभ संप्रदाय,ध्रुपद आणि हवेली पद गायन परंपरेतील महान उपासक, यशस्वी कलाकार संगीत विश्व मार्तण्ड 'आचार्य डॉ.पं.गोस्वामी गोकुलोत्सवजी महाराज' आचार्य गोकुलोत्सव जी महाराज हे उच्च कोटीचे संगीततज्ञ, वाग्गेयकार,ध्रुपद आणि ख्याल गायक असण्यासोबतच उत्कृष्ट पखावज आणि वीणा वादकही आहेत. आचार्य पं. गोकुलोत्सव जी महाराज हे व्याकरण,साहित्य,सांख्य,वेद–वेदान्त,साम गान,प्रबंध गान यात विद्वान आहेत सोबतच वेद,उपनिषद,श्रीमद्भगवतद्गीता यावर संस्कृतमध्ये भाष्य केले आहे. जवळपास ५००० हून अधिक रचना 'मधुरपिया' या उपनावाने ब्रज,फारसी,संस्कृत,उर्दू भाषेमध्ये रचल्या आहेत. तराणा गायकीतील नोम्,तोम्,तन,देरेना या सारख्या अक्षरांचा शोध घेऊन ते सामवेदातील स्तोभाक्षर, शुष्काक्षर यातील बीज मंत्र आहेत हे सप्रमाण सिध्द केले आहे. त्यांनी अनेक ध्रुपदे लिहीलीत्याशिवाय संस्कृत भाषेमध्ये तराण्यांच्या रचना देखील केल्या. महाराज जी वल्लभ संप्रदाय, पुष्टीमार्गीय पद–किर्तन परंपरा (हवेली संगीत) गायनात देखील दक्ष आहात.

उपसंहार–

प्राचीन काळी प्रबंध गायन प्रचलित होते. त्या नंतर ध्रुपद गायन आले. अमीर खुशरो यांनी 'ख्याल' या नव्या शैलीला जन्म दिला. सदारंग–अदारंग यांनी ख्यालगायन लोकप्रिय करण्याचे कार्य केले. या ओघात ध्रुपद–धमार शैली थोडी मागे पडली. वास्तविक सर्व गायन शैली ह्या ध्रुपद–धमार या शैलीतूनच उगम पावल्या आहेत. वर्तमान स्थीतीमध्ये ख्यालाच्या तुलनेत ध्रुपदाचे प्रचलन कमी होत आहे हे जरी खरे असले तरी वर्तमान नविन पिढीतील गायक ध्रुपद गीत प्रकाराचा वारसा,परंपरा पुढे सुरू ठेवतील यात दुमत नाही.

संदर्भ :

१ हि.क्र.सं.पु.मा.भाग–४ : पं.विष्णु नारायण भातखंडे

२ भारतीय संगीत की परम्परा वंशानुक्रम एवं वातावरण : डॉ.हरीकिशन गोस्वामी

CamScanner

३	ध्रुपद–धमार गायन	:	राजाभैय्या पूछवाले
४	संगीत शास्त्र परिचय	:	मोहना मार्डीकर
५	शास्त्रीय संगीत के बहुआयामी स्तंभ संगीत विश्वमार्तंड आचार्य (डॉ.) पं.गोकुलोत्सव जी महाराज जीवन,कृतित्व एंव संगीत रचनाएं	:	डॉ.नीता माथुर

Link –

1 http://bharatdiscovery.org
2 http://mr.m.wikipedia.org
3 http://m.marathi.thewire.in
4 http://vishwakosh.marathi.gov.in
5 http://en.m.wikipedia.org

CamScanner

साहित्य व संगीत

प्रा.डॉ.साधना हरणे (मोहोड)
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिलामहाविद्यालय, पुसद जि.यवतमाळ
मो.नं. 7564501110 ,

सारांश :-

संगीत व साहित्य यांचा सहसंबंध प्राचीन काळापासून दिसून येतो. संगीत व साहित्याची आराध्य देवता म्हणून आपण जिच्याकडे बघतो ती सरस्वती देवी एकाच वेळी विणा व पुस्तक धारण केलेल्या स्वरूपात दिसते. प्राचीन काळी मंत्रांचे पठण, ऋचा गायन केल्या जायचे ते मधुर स्वरांच्या माध्यमातूनच. चार वेदांमधील पहिला वेद म्हणून ज्याला मान्यता आहे त्या ऋग्वेदामध्ये उदात्त, अनुदात्त व स्वरीत स्वरांचे स्थान असणे हेच संगीत साहित्याच्या सहसंबंधाची पुष्टी देतात. संगीत व साहित्य दोन्ही कला आहे. दोन्हीचा विकास समानांतर झाला. प्राचीन काळी ६४ कला सांगितल्या आहेत. त्यापैकी ५ ललितकला आहेत ज्यामध्ये 1) वास्तुकला 2) शिल्पकला 3) चित्रकला 4) काव्य कला 5) संगीतकला या कला येतात. या पाचही ललित कलांमध्ये संगीतकला सर्वश्रेष्ठ मानली जाते.

विषय प्रवेश :-

'गीतं, वाद्यं च नृत्यं' अशी संगीताची व्याख्या केली जाते. म्हणजेच गायन, वादन व नृत्य या तीनही कलांचा समावेश संगीतामध्ये येतो. तर साहित्याची व्याख्या 'शब्दार्थों सहितौ काव्यम्' शब्द आणि अर्थासहित असलेले ते काव्य. जे शब्द गायिल्या जातील त्याचा अर्थ जर सोपा असेल व शब्दोच्चारण्यासाठी जर सोपे असतील तर ते काव्य व सुरांसोबत अर्थासहित रसिक प्रेक्षकांपर्यत पोहोचेल. संगीताची व्याख्या बघितली तर गायन, वादन व नृत्य या तिन्ही मिळून संगीत बनते. यातील वाद्यसंगीतात साहित्य नाही. नृत्यामध्ये केवळ साथीकरिता साहित्याचा उपयोग होतो. केवळ कंठसंगीतामध्येच साहित्याचा उपयोग महत्त्वाचा ठरतो. मानवी जीवन व्यवहार विषयक चित्रण, विवरण, अर्थनिर्णयन, भाष्य अशा स्वरूपाच्या भाषिक अभिव्यक्तीला स्थूलमानाने 'साहित्य' असे संबोधले जाते. साहित्य व वाङ्मय ह्या संज्ञा जरी समानार्थी वापरला जात असल्यातरी त्याचा अर्थ व उपाययोजना भेद करावा असे समीक्षकांचे मत आहे. श्री अशोक केळकर यांच्या मते ललित वाङ्मयालाच साहित्य असे म्हणतात.

भारतीय संगीताचे शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत हे दोन भाग पडतात. शास्त्रीय संगीतामध्ये ख्याल, धृपद, धमार या उपशास्त्रीय संगीतामध्ये ठुमरी, चैती, दादरा, कजरी असे गीतप्रकार येतात तर सुगम संगीतामध्ये भावगीत, भक्तिगीत, अभंग, गझल असे गीत प्रकार येतात. वेदांमधील ऋचा गायनापासून सुरू झालेले संगीत प्रादेशिक भाषांमधील साहित्यामध्ये देखील गायिल्या जाऊ लागले.

ज्येष्ठ संगीत समीक्षक, गायक श्री.वा. ह. देशपांडे यांनी 'घरंदाज गायकी' या पुस्तकांमधून भारतीय अभिजात संगीताचे घटक म्हणून तीन घटकांचा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये स्वर व लय हे दोन घटक व तिसरा म्हणून 'उच्चारणाची अभिव्यक्ती' म्हणजे संगीतातील शब्द होय. हे शब्द म्हणजे रागाची 'चीज' किंवा 'बंदिश' होय असे सांगितले आहे. तद्वतच ठुमरी, भावगीत, सिनेमासंगीत या शब्दप्रधान संगीतामध्येही स्वर, लय व शब्द या तीन घटकांची आवश्यकता सांगितली आहे.

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 328 (CCCXXVIII)
ISSN : 2278-9308
November, 2021

शास्त्रीय संगीतामध्ये अनेक संगीत विद्वान, वाग्गेयकार होऊन गेले ज्यांच्या रचना प्रसिध्द आहेत. आज या रिसर्च पेपरच्या निमित्ताने संगीतातील काही विद्वान वाग्गेयकार, रचनाकार, त्यांच्या बंदिशी, संत साहित्य, तसेच संगीत सुगम संगीतातील साहित्य व संगीत यांचा थोडक्यात ऊहापोह करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आपल्या महाराष्ट्राला उच्चकोटीचे संत परंपरा लाभली आहे संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत तुकाराम, संत एकनाथ, संत रामदास या संतांनी रचलेल्या गेय रचना आज अजरामर ठरल्या आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे मोगरा फुलला, रुणुझुणु रुणुझुणु रे भ्रमरा, अनेक विराण्या, धनु वाजे घुणघुणा, विश्वाच्या कल्याणासाठी मागितलेले 'पसायदान हे काव्य म्हणून जितक्या ताकदीने ठरले त्याच ताकदीने भारतरत्न लता मंगेशकर यांच्या गायकीने त्यांचे सोने झाले. तुकारामाचे अभंग, जनाबाईचे अभंग ही संत साहित्यातील अभंगवाणी लता मंगेशकर, आशा भोसले, पंडित भीमसेन जोशी यांच्या आवाजाच्या सामर्थ्यामुळे जनमनावर राज्य करु लागली. संत सुरदास, संत तुळसिदास, संत मीराबाई, कबिराचे दोहे यांच्या काव्यरचना संगीत कला व ईश्वर प्राप्तीचे साधन म्हणून उच्च शिखरावर पोहोचल्या. साहित्य संगीताचा विचार करताना कवी जयदेव यांचे 'गीत गोविंद' हे काव्य विसरता येणार नाही. शारंगदेव, अमीर खुसरो, गोपाल नायक, स्वामी हरिदास असे अनेक वाग्गेयकार होऊन गेले ज्यांच्या रचना, काव्य, संगीतासाठी महत्त्वाच्या ठरल्या. मराठीतील प्रमुख कवी गीतकार ग. दि. माडगूळकर यांनी लिहिलेल्या 'गीत रामायण' मुळे त्यांना आधुनिक वाल्मीकी म्हणून ओळखल्या गेले तर प्रख्यात गायक सुधीर फडके यांनी 'गीत रामायण' गाऊन ते अजरामर केले.

शास्त्रीय संगीतातील बंदिशीमध्ये विविध प्रकारचे विषय बघायला मिळतात. त्यामध्ये निसर्ग वर्णन, ऋतूवर्णन, विरह वर्णन, सासू-सुनेची तक्रार, प्रियकराच्या मिलनाची आस असलेली विरहिनी असे अनेक विषय बंदिशीमधील साहित्यात दिसून येते. शास्त्रीय संगीतामध्ये स्वर, लयीच्या माध्यमातून शब्दाच्या व्दारे भावाभिव्यक्ति साकार केली जाते. सुगमसंगीता मध्ये शब्द हेच भाव प्रकट करण्याचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. खाली काही बंदिशीच्या माध्यमातून वेगवेगळे विषय मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सकाळच्या वेळी गायिल्या जाणाऱ्या रागांमधून व त्यांच्या बंदिशीमधून भक्तीरसाची निर्मिती होते. उदा. भैरव रागातील भातखंडे यांच्या पुस्तकातील खालील बंदिश.

1) स्थायी

धन धन मूरत कृष्णमुरारी , सुलच्छन गिरीधारी
छवी सुंदर लागे अती प्यारी ।

अंतरा

बंसीधर मनमोहन सुहावे, बलीबली जाऊ मोरे मन भावे
सबरंग ग्यान विचारी ॥

किंवा

डॉ.प्रभा अत्रे यांच्या स्वरांगिनी पुस्तकातील भैरव रागाची बंदिश

2) स्थायी

हे आदिदेव शिवशंकर, भोर भयी जागो करुणाकर
दे हो दरस किरीपा कर ।

अंतरा

भोली सुरत नैन समाऊ, मन मे प्रेम की ज्योत जलाऊ
मुख मे नाम जपाऊ ॥

वरील बंदिशीमधून भक्तिभाव दिसून येतो. काही बंदिशी शृंगारीक असल्याचे दिसुन येते.

1) उदा.यमन रागातील बंदिश

1) स्थायी

ऐरी हेरी आली पिया बीन, सखी कल ना परत मोहे

घडी पल छिन दिन ।

अंतरा

जबसे पिया परदेस गवन कीनो

रतियाँ कटत मोहे तारे गिन गिन ॥

किंवा

2) मारुबिहाग रागामधील डॉ.प्रभा अत्रे यांनी बांधलेली बंदिश प्रियकराच्या मिलनासाठी आतुर असलेली अभिसारिका यातून आपल्याला भेटते

स्थायी

जागूं मैं सारी रैन बलमा, रसिया मन लागे ना मोरा ।

अंतरा

बहुत रमायो सौतन घरवा, पिया आ गरवा लगा ॥

• मल्हार रागांच्या अनेक बंदिशीमधून आपल्याला ऋतुवर्णन बघायला मिळते.

1) उदा. स्थायी

बादर वा बरसन को आये, नन्ही नन्ही बूँदन

गरज गरज अब, चहूँ और ते बिजूरी चमकत ।

किंवा

2) बोले रे पपिहरा, पपिहरा, अब घन गरजे

अंतरा उन उन कर आई बदरियाँ, बरसन लागी सदारंगीले

मनरसा, दामिनी सी कौंद चौंद मोरा जियरा लरजे ॥

• काही बंदिशीतून विरह भाव व्यक्त होतो.

उदा. मारवा रागातील बंदिश

स्थायी

सुन सुन बतियाँ, सगरी रतियाँ

उचट जिया मोरा डर पावे ।

अंतरा

रहत अकेलो थर थर कौंपे, जियरा उनबिन

लरजत मोरा, कासे कहूँ सगरो दुःख पावे ॥

उपशास्त्रीय संगीतातील ठुमरी गीत प्रकारांमध्ये शब्दाला महत्त्व दिल्या जाते. शब्दांच्या माध्यमातून भावाभिव्यक्ति केल्या जाते. उदा. 'याद पिया की आये' किंवा 'बाबुल मोरा नैहर छुटो ही जाये' यासारख्या बंदिशी थेट हृदयाला जाऊन भिडतात.

सुगम संगीतातील भावगीत, गझल, भक्तिसंगीत यात तर शब्दांचे प्राबल्य आढळते. रचनाकारांची गीते, त्यांना देण्यात आलेल्या सुंदर सुरावटी व त्या गाण्याच्या रूपाने सादर करणारी प्रभावान गायक मंडळींनी, त्या गीतांना घराघरात पोहोचवले आहे. त्या गीतांमधून व्यक्त होणारे भाव सामान्य रसिकांना आपलेसे वाटतात.

शब्द प्राबल्य असलेला दुसरा गीतप्रकार म्हणजे भक्तिसंगित भक्तिसंगिताची परंपरा महाराष्ट्रमध्ये प्रामुख्याने दिसून येते. भक्तीसंगीतामध्ये अभंग, गौळण, भारुड ही गीते येतात. संत एकनाथांनी भारुडे या लोकसाहित्याला शिखरावर आरूढ करण्याचे काम केले. त्यांनी वासुदेव, भराडी, गोंधळी, भुत्या, पोतराज, जोशी, दरवेशी, माळी, मांग, जोगी यासारख्या लोकभूमिकांचे माध्यम वापरले. त्याचबरोबर महालक्ष्मी, अंबा, कान्होबा यासारख्या दैवी भूमिका लेखनात हाताळल्या. नाथांनी भारुडातून 'सदाचार व नीती' यावर भर देऊन परमार्थ साधला.

संगीत व साहित्य यांचा सर्वात जास्त सहसंबंध असलेला गीतप्रकार म्हणजे गझल होय. गझल हा वृत्तांचा, काव्याचा व गायनाचा प्रकार आहे. अमृतराय हे मराठीतील पहिले गझल कवी. माधव ज्युलियन यांनी बऱ्याच मराठी गझला लिहिल्या. मराठीमध्ये गझल प्रचलित करण्याचे सारे श्रेय कविवर्य सुरेश भट यांना जाते. उषःकाल होता होता काळरात्र झाली। अरे पुन्हा आयुष्याच्या पेटवा मशाली ॥ असे लिहिणारे कवी सुरेश भट 'केव्हा तरी पहाटे, उलटून रात्र गेली' अशी तलम मुलायम गझल लिहीतात व आशाताईंच्या आवाजाने ती गझल अधिक मुलायम होते. 'तरुण आहे रात्र अजुनी, राजसा निजलास का रे, किंवा सुन्या सुन्या मैफिलीत माझ्या अशा कितीतरी मराठी गझलांना लतादीदी व आशाताईच्या स्वरसाजामुळे नवा आयाम मिळाला व हिंदी गझलांप्रमाणे मराठी गझलही प्रसिद्ध झाली. हिन्दी गझलांचे अनेक शायर होऊन गेले त्यामध्ये कैफी आजमी, गुलजार, निदा फाजली, मजरूह सुलतानपुरी, मिर्झा गालिब, शकील बदायुनी असे कितीतरी शायर सांगता येतील ज्यांच्या गझलाना संगीताचे कोंदण लाभले व लता मंगेशकर, आशा भोसले, मोहम्मद रफी, जगजीत सिंग यांच्या सारख्या गायकांनी त्या शायरीला चार चाँद लावले.

निष्कर्ष :-

वरील सर्व गोष्टी विचारात घेता हाच निष्कर्ष निघतो ज्याप्रमाणे संगीताचे शास्त्र आणि कला या एकाच नाण्याच्या बाजू आहेत. त्या प्रमाणे 'साहित्य व संगीत' ह्या देखील एकाच नाण्याच्या बाजू आहेत. किंवा 'साहित्य व संगीत' या बहिणी-बहिणी आहे. त्या एकमेकींच्या हातात हात घालूनच यशस्वी वाटचाल करीत आहे व करणार आहेत.

संदर्भ :-

1) संगीत विशारद : डॉक्टर लक्ष्मीनारायण गर्ग.
2) भारतीय संगीत : स्वरूप व प्रयोजन - कृष्णकांत दाते
3) बंदिशीतील सौंदर्यविचार – डॉ.शुभांगी गहुलीकर.
4) संगीत निबंध संग्रह : हरिश्चंद्र श्रीवास्तव.
5) हि.सं.च. क्रमिक पुस्तक मालिका - भाग 2,3,4.
6) स्वरांगिनी - डॉ. प्रभा अत्रे
7) मराठी संस्कृती कोष-खंड 19.
8) भारतीय संस्कृती कोष – खंड 6

Link

1) https://infohub122.blogspo)
2) https://musicatyricsworld.com
3) https://literature.awgp.org
4) https://www.rekha.org
5) https://mr.m.wikipedia.org

cial Issue : 1.2
January 2023
Vol. : IX

Interdisciplinary Peer Reviewed Journal For Innovative Research And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

dian Knowledge
ystem : Concept,
pe and Criticism

CamScanner

Interdisciplinary Peer Reviewed Journal For Innovative Research And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

Special Issue : 1.2

January 2023

Vol. : IX

CamScanner

Copyright © By Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal

No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise or stored in a database or retrieval system without the prior written permission of publishers. This edition can be exported from India only by the Publishers.

Interdisciplinary Peer Reviewed
Journal For Innovative Research
And Evaluation

Loknayak

ISSN (L) 2278 - 4284

Volume : IX

Special Issue : 1.2 January 2023

Published by : Loknayak Bapuji Aney Mahila Mahavidyalaya, Yavatmal

Visit us : http://www.aneymahila.com

Contact us : loknayak@aneymahila.com
loknayakpublication@gmail.com
M-9911771811

CamScanner

संगीत कलेचे भारतीय ज्ञान परंपरेतील योगदान

प्रा.डॉ.साधना हरणे (मोहोड)
संगीत विभाग प्रमुख
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक म.महाविदयालय पुसद
ता. पुसद जि. यवतमाळ
मो. नं – 9764501110
Email :- mohod_sadhana@rediffmail.com

सारांश –:

भारतीय संगीत हे पुरातन काळापासून आजतगायत चिरंतन व चिरकाळ आपले स्थान टिकवून आहे. 64 कलांमधून व ललीत कलांमध्ये संगीत ही कला सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. संगीतामध्ये कुठल्याही भाषेचे, धर्माचे, रंगाचे, देशाचे, वयाचे बंधन नाही. करण संगीत ही आत्म्याची भाषा आहे. आत्म्याशी संवाद साधण्याकरीता संगीता इतके सहज माध्यम दुसरे कुठलेही नाही. मानवी जीवनात संगीताला महत्वूपर्ण स्थान आहे. सध्याच्या धकाधकीच्या अयुष्यात मानसीक स्वास्थ्य मिळण्यासाठी संगीताचा मोठया प्रमाणात उपयोग होतो. संगीताची उत्पत्ती ही वेदकाळापासून मानली जाते. वेदांचे निर्माता ब्रम्हदेव यांनी ही कला शंकराला दिली व शंकराव्दारे ही देवी सरस्वतीला मिळाली. सरस्वती देवीला संगीत कलेचे ज्ञान नारदा व्दारे प्राप्त झाले तसेच नारदाने स्वर्गातील गंधर्व, किन्नर आणि अप्सरा यांना देखील संगीताचे ज्ञान दिले. त्यांनतर ही कला पृथ्वीवर अवतरली असे काही विदवानाचे मत आहे. थोडक्यात भारतीय संगीत परंपरा ही फार प्राचीन आहे.

प्रस्तावना :-

संगीत कलेचे भारतीय ज्ञान परंपरेतील योगदान या विषयाला स्पर्श करण्यापूर्वी भारतीय ज्ञान परंपरा म्हणजे काय हे बघणे उचीत ठरेल. भारतीय ज्ञान परंपरा ही अव्दितीय ज्ञानाचे प्रतिक आहे. ज्यामध्ये ज्ञान-विज्ञान, लौकिक-पारलौकीक, कर्म-धर्म यांचा समन्वय दिसून येतो. वेदांनी विदयेला मानवातील श्रेष्ठतेचा आधार म्हणून स्विकारले. भारतामध्ये प्राचीन काळी गुरूकुलांमार्फत शिक्षण देण्यात येत असे नंतर विश्वविदयालयांची स्थापना झाली. प्राचीन काळातील शिक्षण, ज्ञान, परंपरा, मानवाला प्रोत्साहीत करायची. प्राचीन काळातील तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, उज्जायीनी, काशी ही विदयापीठे शिक्षणाचे प्रमुख केंद्रे मानली होती. वैदिक काळात स्त्रिया ही शिक्षण क्षेत्रात अग्रेसर होत्या. त्यात गार्गी, मैत्रेयी, ऋतंभरा, लोपामुद्रा, वल्लभी ही प्रमुख नावे घेता येतील त्याचप्रमाणे बोधायन, कात्यायन, चरक, आर्यभट्ट, अगस्त्य, शंकराचार्य, स्वामी विवेकानंद सारख्या महापुरूषांनी आपल्या बुध्दीने संपूर्ण विश्वामध्ये ही ज्ञानपरंपरा जोपासली आहे.

CamScanner
16

विषय प्रवेश :-

संगीत ही कला सर्व ललीत कलांमध्ये सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. भारतीय परंपरेनुसार संगीताचा संबंध वेदांपासुन दिसून येतो. वेदाचा बिज मंत्र ओम हे तीन अक्षर ब्रम्हा, विष्णु, महेश, या ईश्वरीय शक्तिचे दयोतक आहे. प्राचीन चार वेद आहेत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद यातील सामवेद हा संगीतमय वेद आहे. सामवेदातील गेय पद हे उदात्त, अनुदात्त, स्वरीत या तीन स्वरांनी गायील्या जायचे यामध्ये सात स्वरांचा अंतर्भाव केलेला दिसून येतो. उदात्त मध्ये गांधार-निषाद, अनुदात्तमध्ये रिषभ-धैवत, स्वरीतमध्ये षडज-माध्यम-पंचम हे सात स्वर वर्तमान संगीतात आजही गायील्या जातात.

संगीताचा संबंध देवी-देवता, ऋषी-मुनी यांच्याशी जोडण्यात येतो. जसे श्री. शंकराच्या हाती डमरु, सरस्वती देवी जवळ विणा, श्रीकृष्णाची बासरी, नारदाची तंबुरी, हनुमंताच्या चिपळया. संगीताचा उपयोग ऋषी-मुनी मोक्ष प्राप्तीसाठी करायचे. वैदिक काळामध्ये ब्राम्हण, क्षत्रिय, शुद्र हे तीन वर्ग होते. ब्राम्हण या तीन वर्गांना विदया आणि संगीताचे शिक्षण दयायचे. या काळामध्ये स्त्रिया गायन, वादन व नृत्य या तीनही कलांमध्ये सहभाग घ्यायच्या. वीणावादनात स्त्रिया निष्णात होत्या. नृत्याचा कार्यक्रम हा मोकळया मैदानात व्हायचा व त्यात स्त्री-पुरूष दोघेही संमिलीत व्हायचे. यज्ञ प्रसंगी नियुक्त गायक हे उत्कृष्ट गायक असण्यासोबत उत्कृष्ट वादक व प्रबंधकार सुध्दा असायचे. रामायण-महाभारत काळामध्येही संगीत कला प्रचारात असल्याचे दिसून येते. भेरी, दुन्दुभी, मृदंग, घट, विणा, डिंडिम इ. वादयांचा उल्लेख रामायनात आढळतो.

प्राचीन काळापासून संगीताचे दोन वर्ग किंवा प्रकार चालत आलेले दिसून येतात.

मार्गी संगीत 2) देशी

मार्गी संगीताचा उपयोग ऋषी मुनि मोक्ष प्राप्तीसाठी करायचे तर देशी संगीताचा उपयोग जनमन रंजन करणे हा दिसून येतो. भारतीय शास्त्रीय संगीत हे अभिजात संगीत मानले जाते. शास्त्रीय संगीताच्या उत्तर भारतीय संगीत पध्दती प्रवाहामध्ये आहे. उत्तरकडे अनेक आक्रमणे झालीत त्यामुळे उत्तर भारतीय संगीत पध्दतीमध्ये अनेक परिवर्तन घडून आल्याचे दिसून येते त्यामानाने कर्नाटक संगीत हे आपले मुळ स्वरूपातील अस्तित्व टिकवून आहे.

भारतीय ज्ञान परंपरेमध्ये संगीताचे योगदान

सामवेद : प्राचीन चार वेदांपैकी सामवेद हा संगीतमय वेद होता यामध्ये सामगान करतांना उदात्त, अनुदात्त स्वरीत स्वरांचा प्रयोग व्हायचा सामगान हे केवळ यंत्र यागादी पर्यंतच मर्यादित होते. सर्वसाधारण लोक किंवा गायक 'गांधर्वगानाचा' प्रयोग करायचे. संगीतातील विदवान किंवा प्रकांड पंडीत यांना 'गंधर्व' या उपाधीने गौरविल्या जायचे. त्यामुळेच सामवेदाचा उपवेद 'संगीतवेद' याला 'गांधर्ववेद' देखील म्हटल्या जायचे.

CamScanner
17

ब्राम्हण, आरण्याक व उपनिषदांमध्ये संगीत :- ऐतरेय ब्राम्हण यात स्वर युक्त वीणांच्या प्रकाराचा उल्लेख मिळतो. कौशीतकी, ब्राम्हण यात नृत्य, गीत व वादयांच्या समुहाला 'शिल्पी' हे नाव दिले आहे. जैमिनीय ब्राम्हण यात उदगात,कर्करी, अलाबु, वक्रा, आयघाटलिका व कच्छपी या वीणांच्या प्रकारांचा उल्लेख मिळतो. आरण्यक ग्रंथामध्ये सामवेदातील पदांऐवजी भिन्न पद व गदय व साहित्याचा उपयोग केलेला दिसतो व संगीतातील केवळ षडज, मध्यम व पंचम या स्वरांचाच प्रयोग व प्रसार झाल्याचे दिसते. प्रत्येक वेदांशी संबंधीत उपनिषदामध्ये वेदांच्या प्रकृतीनुसार संगीत विषयक वर्णन मिळते.

शिक्षा ग्रंथ :-

माण्डूकी शिक्षा, पाणिनीय शिक्षा, नारदीय शिक्षा या शिक्षा ग्रंथामध्ये संगीतातील षडज, रिषभ, गांधार, मध्यम, पंचम, धैवत, निषाद या सात स्वरांचा उल्लेख मिळतो. मांडुकी शिक्षा या नुसार छांदोग्य व्यक्ती केवळ चार स्वरांचा प्रयोग करत तर सामगानात सात स्वरांचा प्रयोग होत होता. पाणिनी ग्रंथामध्ये उदात्त, अनुदात्त, स्वरीत या तीन स्वरांमध्ये सात स्वरांचा अंतर्भाव दिसून येतो.

उदात्ते निषाद गांधारावनुदात्त ऋषभ धैवतौ ।

स्वरीत प्रभवा होते षडज, मध्यम, पंचमा ॥

नारदीय शिक्षा मध्ये सात स्वर, 21 मुर्च्छना, 49 तानां, ग्राम, ग्राम राग, ताल इ. चा विस्तारपूर्वक उल्लेख मिळतो. नारदीय शिक्षेच्या सातव्या खण्डामध्ये सात स्वरांच्या अंतर्गत गात्र विणेवर स्थितीचे वर्णन केले आहे.

पौराणिक काल :-

पुराण काळामध्ये संगीत हे अधिक प्रगत अवस्थेत असल्याचे दिसते. मार्कण्डेय पुराण, कालिका पुराण, वायु पुराण, शिव पुराण, स्कंध पुराण, पदय पुराणामध्ये शैव परंपरा च्या अंतर्गत संगीतातील महत्वपूर्ण स्थानांचा उल्लेख येतो. रामायण,महाभारत कलामध्येही संगीताचा विकास झालेला दिसतो. रामायण हे संगीतमय काव्य आहे. तर वैदिक व पौराणिक काळाच्या तुलनेत महाभारत काळामध्ये संगीत अधिक प्रगत अवस्थेत होते.

CamScanner

नाट्यशास्त्र :

चौथ्या शतकामध्ये महर्षी भरत यांनी 'नाट्यशास्त्र' हा ग्रंथ लिहीला. भरताचा नाट्यशास्त्र हा ग्रंथ पहिला ग्रंथ मानला जातो. भारतीय संस्कृती, साहित्य व संगीताच्या दृष्टीने 'नाट्यशास्त्र' हा ग्रंथ महत्वपूर्ण मानला जातो. भरताने सात शुद्ध स्वरांसोबत अंतर गांधार व काकली निषाद हे स्वर, श्रुती स्थापने संदर्भात सारणा चतुष्टी हा सिध्दांत, षडज व मध्यम हे दोन ग्राम, 14 मुर्च्छना, 18 जाती, नउ रस, नायक-नायिका भेद, चित्रा, विपंची, मत्तकोकिला विणा इ. चा उहापोह संगीताध्यायात केलेला दिसतो. भरताच्या नाट्यशास्त्र ग्रंथातील 28 व्या अध्यायात वादय संबंधीचे विस्तृत वर्णन मिळते.

दत्तिलम-बृहदेशी :-

दात्तिल मुनी यांनी 'दलितम' हा ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथामध्ये 7 स्वर, 2 ग्राम, 22 श्रुती, 18 जाती, अलंकार, वर्ण, गमक, ग्राम-मूर्च्छना इ. चे विवेचन केले आहे. मतंग, मुनींनी 'बृहद्देशी' हा ग्रंथ लिहीला. मतंग मुनींनी 'किन्नरी' विणेची निर्मिती केली. मतंग मुनीनी आपल्या ग्रंथात 'राग' या शब्दाचा सर्वप्रथम उल्लेख करून रागांचे विस्तृत वर्णन आपल्या ग्रंथात केले आहे. मतंग यांनी 7 शुद्ध स्वर, 11 जाती व जातींचे 10 लक्षणे सांगीतली आहेत.

संगीत रत्नाकर :-

प्राचीन काळातील ग्रंथापैकी महत्वाचा ग्रंथ म्हणून पं. शारंगदेव यांनी लिहीलेला 'संगीत रत्नाकर' हया ग्रंथाकडे बघीतले जाते. या ग्रंथात एकुण 7 अध्याय त्यात संगीतकलेच्या सातही बाजुंचे विस्तृत अध्ययन केले आहे. पहिल्या अध्यायात सात शुद्ध व बारा विकृत स्वरांचे, दुस-या अध्यायात ग्रामराग व उपराग, तिस-या अध्यायात वाग्येयकारांचे लक्षण, गीताचे गुण-दोष, गायकाचे गुण-दोष, गमक, आलप्ती,रागालप्ती इ. चे वर्णन चौथ्या अध्यायात प्रबंधाध्याय, पाचव्या अध्यायात तालांचे वर्णन, सहाव्या अध्यायात वादयांचे तत, सुषिर, घन, अवनध्द असा वादयांचे वर्गिकरण सातव्या अध्यायात नाट्य, नृत्य इ. वर प्रकाश टाकलेत आहे.

रागतरंगिनी :-

14 व्या शतकाच्या शेवटी महाकवि लोचन यांनी राग तरंगिनी हा महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहीला. कवि लोचन यांनी 7 शुदध व 9 विकृत असे 16 स्वर मानले आहे. त्यांनी 22 श्रुतींमध्ये सात स्वरांची स्थापना करताना प्रत्येक स्वर अंतिम श्रुतीवर स्थापन केला.15 व्या शतकात पं. रामामात्य यांनी 'स्वरमेल कलानिधी' हा दक्षिणी संगीतावर आधारीत ग्रंथ लिहीला. या ग्रंथामध्ये प. रामामात्य यांनी सर्वप्रथम संगीताचे गांधर्व व गान असे विभाजन करून त्यांच्या व्याख्या सांगितल्या 15 व्या शताब्दीत पुंडलीक विठ्ठल यांनी सदराग

CamScanner

चंद्रोदय व रागमाला हे दोन ग्रंथ लिहीले सदराग चंद्रोदय या ग्रंथात 'मुखारी' किंवा 'कनकांगी' हे शुद्ध स्वर सप्तक मानले. त्यांनी 7 शुद्ध व 7 विकृत असे 14 स्वर मानले आहे. रागमाला या ग्रंथात राग-रागिणी पध्दतीच्या अंतर्गत 6 पुरूष राग प्रत्येकाच्या 5-5 रागिन्या व 5-5 पुत्र राग मानले. 16 व्या शतकात पं.सोमनाथ यांनी दक्षिणी संगीतावर आधारीत 'राग विबोध' हा ग्रंथ लिहीला. पं.सोमनाथ यांनी 22 श्रुतींवर सात स्वरांचे विभाजन प्राचीन पध्दतीने केले आहे. पं.रामामात्य व पं. शारंगदेव यांनी स्वरांना 'च्युत' हे संबोधन दिले तर पं.सोमनाथ यांनी 'मृदु' हा शब्द प्रयोग केला आहे.

संगीत पारिजात :-

17 व्या शतकात पं अहोबल यांनी 'संगीत पारिजात' हा ग्रंथ लिहीला. पं अहोबल यांनी 22 श्रुतींवर सात स्वरांची स्थापना करताना प्रत्येक श्रुतीवर स्वर सांगीतले त्यांनी स्वरांना तीव्र, तीव्रतर, तीव्रतम अतितीव्रतम अशी नावे दिली. अशा प्रकारे त्यांनी 7 शुद्ध व 15 विकृत अशा 22 स्वरांना 29 नावे दिलीत, त्यांनी 7 जातींचे वर्णन या ग्रंथात केले आहे. त्याशिवाय रागांच्या गानसमयाचे देखील वर्णन या ग्रंथात दिले आहे. 17 व्या शताब्दीतच हृदय नारायण देव यांनी 'हृदय कौतुक' व 'हृदय प्रकाश' ही दोन पुस्तके लिहीली. पं.अहोबल यांनी विणेच्या तारेवर स्वरांची स्थापना केली.

रागतत्व विबोध :

18 व्या शतकाच्या पूर्वाधात पं. श्रीनिवास यांनी रागतत्व विबोध हा ग्रंथ लिहीला त्यांनी देखील पं. अहोबल प्रमाणेच विणेच्या तारेवर 22 श्रुतींवर 7 शुद्ध व 5 विकृत अशा 12 स्वरांची स्थापना केली.

चतुर्दण्डी प्रकाशिका : -

1560 च्या जवळपास दक्षिणेतील विदवान पं.व्यंकटमखी यांनी चतुर्दण्डी प्रकाशिका नावाचा ग्रंथ लिहीला. हा ग्रंथ दक्षिणेचा आधारभूत ग्रंथ मानला जातो. पं.व्यंकटमखी 22 श्रुतीवर 7 शुद्ध स्वरांची स्थापना 'चतुश्चतुश्चतुश्चैन षडज मध्यम पंचमा । व्दै व्दै निषाद गांधारो त्रिस्त्री रिषभ धैवतो ॥ हया सुत्रानी केली त्यांनी 12 स्वरांच्या आधारे 72 थाटांचा सिध्दात प्रस्थापित केला. याच 72 थाटामधुन पं. भातखंडे यांनी उत्तर हिंदुस्थानी संगीत पध्दतीमध्ये 10 थाटांचा सिध्दांत मांडला. पं.व्यंकटमखी यांनी 484 रागांच्या उत्पत्तीचा सिध्दांतही मांडला.

CamScanner

निष्कर्ष :-

भारतीय संगीताची परंपरा ही पुरातन काळापासुन चालत आलेली आहे. वैदीक युगापासुन संगीताचा प्रचार व प्रसारामध्ये अनेक संगीत विदवानांचे, पुराणाचे,शिक्षा ग्रंथाचे योगदान लाभले आहे. स्वामी हरिदास, तानसेन, अमीर खुस्त्रो,गोपालनायक, बैजु, अष्टछाप संत, जयदेवाचे 'गीत गोविंद' या सर्वांमुळे भारतीय संगीत एका उंचीवर पोहोचले. प्राचीन गुरूकुल प्रणाली ते घराणे पध्दती या दरम्यान संगीताचा मोठया प्रमाणावर विकास झाला. म्हणूनच भारतीय संगीत हे चिरंतन, चिरकाळ टिकणारे शाश्वत संगीत ठरले.

संदर्भ

सगीत विशारद :- डॉ. लक्ष्मी नारायण गर्ग

संगीत शास्त्र परिचय :- मोहना मार्डीकर

संगीत शास्त्र विज्ञान :- मीरा मदन

भारतीय संगीतज्ञ एवं संगीत ग्रंथ – डॉ. श्रध्दा मालवीय

भारतीय सगीत की परंपरा (वंशानुक्रम एवं वातावरण) डॉ. हरिकिशन गोस्वामी

http://rashtriyashiksha.com

http://hi.m.wikipedia.org

CamScanner

National Multidisciplinary Conference on Emerging
rends, Opportunities and Challenges in Higher Education

[NCETOCHE - 2023]

Date : 28th January, 2023

Organized By

Janata Shikshan Prasarak Mandal's
Smt. Vatsalabai Naik Mahila Mahavidyalaya Pusad,
Department of Home Science and IQAC
NAAC RE-ACCREDITED -B GRADE
affiliated to
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Maharashtra, India

Certificate

This is to certify that

प्रा. डॉ साधना हरणे

has Attended and Submited a research paper entitled

स्वरयोगिनी गानप्रभा डॉ. प्रभा अत्रे यांचे संगीतातील योगदान

the NCETOCHE-2023 held on 28th January 2023 Organised by Janata ikshan Prasarak Mandal's Smt. Vatsalabai Naik Mahila Mahavidyalaya Pusad, Department of Home Science and IQAC, Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati, Maharashtra,

Convener
Dr. Vandana B Wankhede

Principal
Dr. G. T. Patil

CS CamScanner

National Multidisciplinary Conference on Emerging Trends, Opportunities and Challenges in Higher Education
International Journal of Scientific Research in Science and Technology
Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X (www.ijsrst.com)

स्वरयोगिनी गानप्रभा डॉ. प्रभा अत्रे यांचे संगीतातील योगदान

प्रा. डॉ साधना हरणे
(मोहोड), संगीत विभाग प्रमुख, श्रीमती वत्सलाबाई नाईक म.महा., पुसद जि. यवतमाळ

सारांश :–
न काळापासून स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात अग्रेसर आहेत. आपल्या भारतीय संस्कृतीमध्ये जे, जे काही पवित्र, उदात्त आहे ते सर्व स्त्रियांच्या त्यामुळे शक्य झाले आहे. सांस्कृतीक मूल्यांची जोपासना स्त्रियांनी जास्त प्रमाणात केली आहे. कुठलीही जबाबदारी स्त्री लिलया पेलू शकते. ती घरातील असो वा बाहेरची. प्राचीन काळातील स्त्रिया शिक्षण क्षेत्रातही अग्रेसर होत्या. त्यात गार्गी, मैत्रेयी, ऋतंभरा, लोपामुद्रा, श्री यांचा समावेश होतो. स्वातंत्र्य लढ्यातही भारतीय स्त्रिया पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढल्याने आपल्याला इतिहासातून दिसते. क्षेत्र ही याला अपवाद नाही. वैदीक काळामध्ये स्त्रिया या गायन, वादन व नर्तन या तिन्ही क्षेत्रात भाग घ्यायच्या, विणा वादनात स्त्रिया त असल्याचे निदर्शनास येते. प्राचीन काळापासून तर आजतागायत स्त्रियांनी संगीत क्षेत्रात आपले वर्चस्व दाखविले आहे. मग ते शास्त्रीय असो की सुगम संगीत.

शब्द :– संगीत, डॉ. प्रभा अत्रे, शास्त्रीय संगीत, सुगम संगीत

वना :–
य संगीत हे प्राचीन काळापासून चिरंतन व चिरकाळ आपले स्थान टिकवून आहे. सर्व ललीत कलामध्ये संगीत ही कला सर्वश्रेष्ठ मानली . कारण इतर कला कुठल्या न कुठल्या तरी दृश्य रूपात आपणाला दिसतात परंतू संगीत ही अमूर्त कला आहे. ती केवळ अनुभवाची ते. अमूर्ताकडून मूर्ताकडे असा संगीताचा प्रवास होतो. त्यामुळे संगीत कला सर्वश्रेष्ठ मानली जाते. संगीताच्या दोन पध्दती भारतात प्रचलीत . १) उत्तर हिंदुस्थानी संगीत पध्दती २) दक्षिण हिंदुस्थानी संगीत पध्दती. तसेच संगीताचे शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत असे दोन प्रकार त. शास्त्रीय संगीतामध्ये, ख्याल, धृपद, धमार, तराणा असे गीतप्रकार येतात तर सुगम संगीतात भावगीत, भक्तिगीत, भजन, गझल, संगीत असे गीत प्रकार येतात. शास्त्रीय संगीत व सुगम संगीत दोन्ही क्षेत्रात स्त्रियांनी भरपूर योगदान दिले आहे. शास्त्रीय संगीतातील कांचा विचार केल्यास सुशिला मराठे, डॉ. सुमती मुटाटकर, कमल केळकर, मालिनी राजुरकर, वसुंधरा कोमकली, वीणा सहस्त्रबुध्दे, बाई केरकर, गान कोकिला हिराबाई बडोदेकर, मोगुबाई कुर्डीकर, गंगुबाई हंगल, डॉ प्रभा अत्रे, गानसरस्वती किशोरी आमोणकर, शोभा गुर्टू, श्री राजुरकर, बेगम परवीन सुलताना अशी अनेक नावे घेता येतील. सुगम संगीतामध्ये ज्यांचे नाव घेतल्याशिवाय पुढे जाऊच शकत नाही भारतरत्न लता मंगेशकर, आशा भोसले, गझल सम्राट बेगम अख्तर, अनुराधा पौडवाल, सुमन कल्याणपुरकर अशी कितीतरी घेता येतील ज्यांचे भारतीय संगीतात योगदान लाभले आहे.

प्रवेश :–
तीय शास्त्रीय संगीतात स्वरयोगिनी डॉ. प्रभा अत्रे यांचे नाव मोठ्या आदराने घेतल्या जाते. किराणा घराण्यातील प्रसिध्द शास्त्रीय गायीका न गणल्या जातात. डॉ. प्रभा अत्रे यांचा जन्म १३ सप्टें १९३२ रोजी झाला. लहाणपणापासूनच त्यांना संगीताची आवड होती परंतु शास्त्रीय त हे व्यवसाय म्हणून त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनेल हे त्यांच्या ध्यानीमनी ही नव्हते. त्यांच्या आईची प्रकृती ठीक नसल्यामुळे च्या परिवारिक स्नेह्यांनी संगीत शिकण्याचा सल्ला दिला. आणि तिथूनच प्रभाताईच्या संगीत शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. डॉ. प्रभाताई नेहमीच संघर्षशील कलाकार म्हणून ओळखल्या गेल्या. घरामध्ये कुठलेही सांगीतिक वातावरण नसताना आपल्या साधनेच्या बळावर ताईनी संगीत क्षेत्रात महत्वपूर्ण स्थान निर्माण केले. शास्त्रीय संगीताचा श्री गणेशा त्यांनी श्री विजय करंदीकर यांच्या कडून केला. त्यानंतर सुरेश बाबु माने व श्रीमती हिराबाई बडोदेकर यांच्या तालमीत त्यांचे सांगितिक व्यक्तीमत्व घडले. त्यांनी संगीताचा डोळसपणे व स्वतंत्रपणे र करायला शिकविले तसेच बडे गुलाम अली खा साहेबांच्या गायकीचा, अमीर खॉ साहेबांच्या गायकीचा प्रभाव त्यांच्यावर बऱ्याच गात झाला. घरातील शैक्षणिक वातावरण व स्वतःचा अभ्यास, अनुभव यामुळे प्रत्येक गोष्टीकडे चिकीत्सकपणे पाहण्याची प्रभाताईना झाली. किराणा घराण्यातील गायकी बरोबरच जे जे चांगले वाटले ते त्यांच्या गायकीमध्ये नकळत आले.

णिक व सांगितिक कारकिर्द :–
प्रभा अत्रे यांनी विज्ञानाची पदवी घेतली असून वकिलीची देखील पदवी घेतली आहे गांधर्व महाविद्यालयातून अलंकार ही पदवी घेतली गम' या विषयावर त्यांनी गांधर्व महाविद्यालयातून आचार्य ही पदवी प्राप्त केली. त्यांनी शास्त्रीय संगीता बरोबरच ठुमरी, दादरा, गझल, इ. गीत प्रकारामध्ये प्राविण्य मिळविले आहे. त्यांनी लंडन येथील ट्रिनीटी कॉलेजमधून पाश्चात्य संगीताचे देखील शिक्षण घेतले. नेदरलंड फोर्निया, स्वित्झरलॅन्ड, लॉस ऐंजेलिस या ठिकाणी बाह्य प्राध्यापक ;टपेपजपदह चतवमिेेवतद्ध म्हणून कार्य केले आहे. प्रभाताईनी संगीत

pyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the ns of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, ribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

Volume 10, Issue 7, January-February-2023 : 109-111

करीअर करण्यासाठी आकाशवाणीमध्ये सहाय्यक निर्माता म्हणून कार्य केले. प्रभाताई संगीतातील कुठल्याही गीत प्रकाराला कमी मानत
मुंबई येथील श्रीमती नाथीबाई ठाकरसी महिला विद्यापीठामध्ये त्यांनी संगीत विभाग प्रमुख म्हणून कार्य केले देखील कार्य केले.
ट सरकारनी त्यांना संगीतातील सेवेबद्दल 'विशेष कार्यकारी मॅजिस्ट्रेट' म्हणून नियुक्त केले. पुण्यामध्ये त्यांनी 'स्वरमयी गुरुकुल' ची
ा केली. २००७ पासून त्या संगीत क्षेत्रातील प्रतिष्ठीत मानल्या जाणाऱ्या 'सवाई गंधर्व भिमसेन महोत्सवाचा' समारोप करत आहेत.
व शास्त्रीय संगीत प्रचार प्रसारासाठी त्यांनी डॉ. प्रभा अत्रे फाऊंडेशन ही संस्था सुरू केली.

: –

भा अत्रे यांनी संगीतातील विविध विषयावर वेगवेगळी पुस्तके लिहीली आहेत. त्यात स्वरमयी हे पुस्तक त्यांनी सर्वप्रथम लिहीले.
वर लिहीलेल्या त्यांच्या लेखांचा संग्रह या पुस्तकात आहे. त्यांनी 'स्वरमयी', 'स्वराली', 'सुस्वराली,' 'स्वरांजनी,' स्वररंगी, 'स्वररंगिनी' ही
: लिहीली तसेच 'अंतस्वर' हा त्यांचा काव्यसंग्रह देखील प्रकाशीत झाला आहे. त्यांनी काही नविन रागांची निर्मीती केली त्यात 'अपूर्व
व' दरबारी कौस, पटदिप–मल्हार, तिलंग–भैरव, मधुर कौस हे राग आहेत.
कलाकाराला कुठल्या बाबी आवश्यक आहेत तसेच चांगला गुरू कसा असावा या बाबत प्रभाताईचे विचार असे आहेत त्यांच्या मते
ा गुरू होण्यासाठी त्यांच्यापाशी चांगले ज्ञान असले पाहिजे. शिकवणे ही एक कला आहे. शिकवण्यासाठी संयम असायला हवा
र्थ्यांच्या आकलन पातळीपाशी जाऊन शिकवता आले पाहिजे. तसेच विद्यार्थ्यांमध्येही परिश्रम करायची तयारी, दुसऱ्यांमधील चांगले
ण्याची, ऐकण्याची शक्ती असली पाहिजे. विद्यार्थ्यांचे कान खुप तयार असले पाहीजे. प्रभाताईच्या मते चांगला कलाकार असलेला
ा गुरू असेलच असे नाही. संगीत ही सामुहीक रीत्या शिकण्याची कला नाही. गुरू व शिष्य दोघांमध्येही शिकण्याची व शिकवण्याची
ा पाहीजे. उत्तम कलाकार होण्यासाठी आवाजाची देणगी, उत्तम श्वास नियंत्रण, या गोष्टी आवश्यक आहे असे त्या मानतात. त्या
ल भले ही गाईले पाहीजे असे नाही परंतु त्याचे चिंतन, मनन सतत चालु असले पाहिजे.
त करिअर करतांना स्त्रियांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागतो. प्रभाताई यांच्या मते आजच्या विज्ञान युगात कला आणि कलाकार
मानाच स्थान प्राप्त झालयं परंतु कुटुंब संस्था ही भारतीय समाजाचा पाया असल्यामुळे स्त्रीची भूमिका अजुनही पत्नी, माता यात गुंतून
जर तिला घरातून साथ मिळाली तरच ती संगीतात करिअर करण्याचा प्रयत्न करून शकते. प्रभाताईंना देखील संगीतात करिअर करणे
ले नाही परंतु मेहनत व जिद्दीच्या जोरावर त्यांनी हे यश संपादन केले.
ईंनी अनेक कविता लिहील्या त्या कवितांचा 'अंतस्वर' नावाचा काव्यसंग्रह प्रकाशीत झाला आहे. प्रभाताई ख्यालगायन करताना केवळ
च गातात व संपूर्ण रागाचा विस्तार करतात. अंतरा गात नाही. तरीही त्या आपल्या गायनाने श्रोत्यांना खिळवून ठेवण्यात यशस्वी झाल्या
: अनेक विद्वानांच्या मते अंतरा न गाता ही त्यांचे गाणे कधी अपूर्ण वाटत नाही.

भाताईंना अनेक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.
१९७६ मध्ये संगीतातील योगदानाबद्दल आचार्य अत्रे पुरस्कार
जगद्गुरू शंकराचार्य यांच्याकडून 'गानप्रभा' ही उपाधी
१९९० मध्ये पद्मश्री पुरस्कार
१९९१ मध्ये संगीत नाटक अकादमीचा पुरस्कार
कालिदास पुरस्कार
२०११ मध्ये संगीत नाटक अकादमी तर्फे टागोर अकादमी रत्न पुरस्कार
दीनानाथ मंगेशकर पुरस्कार
हाफीज अली खान पुरस्कार
गोविंद–लक्ष्मी पुरस्कार
गोदावरी गौरव पुरस्कार
डागर घराणा पुरस्कार
आचार्य पंडित राम नारायण फाऊंडेशन पुरस्कार मुंबई
उस्ताद फैय्याज अहमद खान मेमोरीयल अवार्ड (किराणा घराणा)
कला श्री. २००२
पु.ल देशपांडे बहुरूपी सन्मान
संगीत साधना रत्न पुरस्कार
पुणे विद्यापीठाचा 'लाईफटाईम अचीवमेंट' पुरस्कार
मांडम रत्न पुरस्कार

CamScanner
24

स्वरमयी पुस्तकाला राज्य सरकारचा पुरस्कार

२०२२ – पद्मविभूषण पुरस्कार

र या पुरस्कार महान गायिकेने पुरस्कार मिळवतानी पायरी पार केली त्यांच्या कार्याला मिळाला प्रमाण

र्ष : अविरत लेखातून हे सिद्ध होते की त्यांना कुठल्याही क्षेत्रात मागे नाही. त्याला संगीत ही अपवाद नाही. प्राचीन काळापासून संगीत

त स्वीकारले महत्त्वाचे योगदान राहिले आहे. डॉ.प्रभा अत्रे यांनी भारतीय शास्त्रीय संगीतात मानाचे स्थान प्राप्त केले आहे. अनेक अडचणींवर

करून त्यांनी हे यश स्थान प्राप्त केले शास्त्रीय संगीतातील सर्वात नवीन रागांची निर्मिती केली. अनेक बाहेरही नवीन प्रयोग त्यांनी संगीतात

. एकच व्यासपीठावरून ११ पुस्तकांचे विमोचन करण्याचा विक्रम त्यांच्या नावावर आहे.

ता :
शब्दांना शब्दात सांगायचे तर
सुगंध रंग नाही, गंध नाही
मनाची भावनांच्या सूक्ष्म स्पंदनांना
त्यांना स्पर्श होतो
निर्गुण निराकार साकार होतो.

:

स्वरमाली – डॉ. प्रभा अत्रे
स्वरमयी – डॉ. प्रभा अत्रे
स्वरांगिणी – डॉ. प्रभा अत्रे
स्वररंगिणी – डॉ. प्रभा अत्रे – डॉ. चेतना बनावत

https://en.wikipedia.org
https://www.prabhaatre.com
https://www.marathisrushthi.com
https://streekaal.com

CamScanner
25

कहत कबीर

सम्पादक

डॉ. मधु रानी शुक्ला

सह-सम्पादक

डॉ. मनीष कुमार मिश्रा

शाम्भवी शुक्ला

कबीर की भाषा

- डॉ. साधना मोहोड

उत्तर भारत के विख्यात संत कबीर के जन्म, मृत्यु, धर्म, गुरु परंपरा आदि के बारे में विभिन्न धारणाएं हैं। इनका जन्म 1455 (ई.1398) में हुआ था ऐसी जानकारी मिलती है। संत कबीर के बारे में ऐसा कहना है कि वे भक्तिकालीन युग में परमेश्वर की भक्ति के लिए एक महान प्रवर्तक के रूप में उभरे हैं। उन्होंने समाज में फैले हुए अंधविश्वास, कर्मकांड एवं सामाजिक बुराइयों की निंदा की है।

संत कबीर के जन्म के बारे में दो धारणाएं हैं। एक यह कि उनका जन्म एक ब्राह्मणी विधवा से हुआ। लोकलज्जा के कारण उन्होंने छोटे बालक को काशी के लहरतारा तालाब के पास छोड़ दिया। इसी दौरान वहाँ से निरु और निमा, यह नव दंपति गुजर रहे थे, उन्हें बालक के रोने की आवाज सुनाई दी। वह अपने साथ उस बालक को अपने घर ले गये और वह ही बालक संत कबीर कहलाया। उस जुलाहा दंपति ने बालक को शिक्षा के लिए भेजना चाहा मगर न तो मदरसे में दाखिला मिला और ना ही गुरुकुल में। यहीं से कबीर के मन में धार्मिक विद्रोह का बीज पनपने लगा और वे एकलव्य के भांति एकांकी विद्या ग्रहण करने लगे।

संत कबीर ने अपने दोहों के माध्यम से, अपने वचनों के माध्यम से लोगों में जनजागृति की। अपने काव्य के माध्यम से विभिन्न बिषयों द्वारा लोगों को तत्वज्ञान सिखाया।

विषय प्रवेश

संत कबीर की भाषा पूरबी, हिंदी होने का दाखिला स्वयं कबीर ने दे रखा है परंतु उनके काव्य में पूरबी, हिंदी भाषा के साथ खड़ी, राजस्थानी, पंजाबी, भोजपुरी, अरबी, फारसी भाषा है। सत्संगती में रहकर उन्होंने अक्षर ज्ञान के साथ सूफ़ी संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, योग संप्रदाय, हठयोग आदि का बारीकी से अभ्यास किया। वैचारिक प्रगल्भता, आचरण की शुद्धता, संसार से विरक्तता, चारित्र्य संपन्न इन सब गुणों से जनता संत

जाती न पुछो साधु की, पुछ लीजीए ज्ञान।
मोल करो तलवार का, पड़ी रहने दो म्यान।।

कबीर कहते हैं कि किसी भी व्यक्ति की जाति नहीं पूछनी चाहिए, पूछना है तो उसका ज्ञान पूछिए। क्योंकि सच्चा मोल तो तलवार का होता है, म्यान का नहीं।

धर्म, संस्कृति के नाम पर वेद, पुराण, कुरआन, पोथी पढ़ के समाज में विषमता फैलाने वाले कथित धर्म संस्थापकों के बारे में संत कबीर लिखते हैं कि–

पोथी पढ़ी पढ़ी जग मुआ, पण्डित भया न कोय।
ढाई आखर प्रेम का, पढ़ें सो पण्डित होय।।

पोथी पढ़–पढ़ के कोई पण्डित नही बन सकता, प्रेम से निकाला हुआ ढाई अक्षर जो बोले वो ही पण्डित हो सकता है।

हिंदुस्थान में मंदिर और मस्जिद में ही ईश्वर होते हैं, यह जो लोगों की धारणा है उस बारे में संत कबीर लिखते हैं कि–

कस्तूरी कुंडल बसे, मृग ढूंढ़ने बन माहीं।
ऐसे घट घट राम हैं, दुनिया देखे नाहीं।।

मतलब ईश्वर केवल मंदिर या मस्जिद में नहीं। वह तो कण–कण में व्याप्त है।

संत कबीर ने निर्गुण राम की परिकल्पना पर जोर दिया है। उनके राम निर्गुण राम हैं। वह परम ईश्वर हैं। नाम का स्मरण करने में बहुत शक्ति होती है। राम नाम जपते–जपते हम स्वयं राममय हो जाते हैं। इस बारे में कबीर लिखते हैं–

तऊँ तऊँ करता तऊँ भया, मुझ में रही ना हऊँ।
वारी तेरे नाव पर जाऊ, जित देख तित तू।।

स्त्री–पुरूष समानता के बारे में कबीर लिखते हैं कि– जीवन न तो नर और न नारी, यह हर शरीर मैं मौजूद है।

पण्डित देख हऊँ हृदय विचारी, को पुरूष को नारी।

सहज समाना धट धट बोले, बा को चरित्र अनुपा।।

संत कबीर को मूर्ति पूजा स्वीकार्य नही थी। संत कबीर के कार्यकाल में धर्म के नाम पर मूर्ति पूजा का प्रभाव बढ़ गया था। ईश्वर मूर्ति में होता है। यह धारणा समाज में रूढ़ हो चुकी थी। संत कबीर कहते हैं कि-

पाहन पूजै हरि मिले, सौ मैं पुजु पहार।
ताते यह चाकी भली, पीस खाय संसार।।

वे कहते हैं की पत्थर की पूजा करके अगर ईश्वर मिला होता तो मैं पहाड़ की पूजा करता। पत्थर की मूर्ति से पत्थर से बनी चक्की अच्छी है, जिसमें अनाज डालने के बाद पिसे हुए आटे से रोटी बना के खा सकते हैं।

संत कबीर ने लोगों को मानसिक गुलामी से मुक्त करने का प्रयास किया है। मानव निर्मित जाति व्यवस्था पर घनघोर प्रहार किया है, वे कहते हैं कि-

पंच बरन दस दुहिए गाई, एक दुध देखे पति आई।
कहे कबीर ससा करी दुरि, त्रिभुवननाथ रहना भरपुरि।

वे कहते हैं कि पाँच रंगों के दस गाय का दूध निकाला तो भी वह सफेद ही होता है। उसी तरह ईश्वर के नाम अलग-अलग होते हुए भी समानता सिद्धांत-समान है।

समाज में फैली हुई अंधश्रद्धा की कबीर को बहुत चिढ़ थी। वे कहते हैं कि तीर्थ स्थल या नदियों मे नहाने से सब के पाप धुले हैं, ऐसी जिनकी धारणा थी उनको वास्तव रूप दिखाने के लिए वे कहते हैं कि गंगा नहाने से अगर मुक्ति मिलती तो नदी या तालाब में रहनेवाले मछली आदि जलचर प्राणियों को मुक्ति मिल गयी होती।

जल के मंजन जो गति होई, मीना नित ही नहावे।
जैसे मीना तेरा नरा, फिरी फिरी जोभी आवे।।

संत कबीर निर्भीक व्यक्तित्व के धनी थे। अपनी भाषा के माध्यम से लोगों में सालो साल से चली आ रही अंधश्रद्धा दूर करने का प्रयास संत कबीर ने किया। धार्मिक परंपरा, जातिवाद, इस सबको अपने दोहों के माध्यम से भेद देने का प्रयास किया। ईश्वर और अल्ला एक ही रूप

है यह कहके ईश्वर के निर्गुण रूप को उन्होंने स्वीकार किया। उनके दोहे तत्वज्ञान से भी मिलते है। वे एक उच्चकोटि के समाज सुधारक के रूप में उभरे थे, इसलिए वे लोगों में लोकप्रिय थे। संत कबीर के प्रेरक लेकिन ज्ञानवर्धक विचार आज भी उतने ही प्रभावी है, जितने उस समय थे।

सहयोगी प्राध्यापक (संगीत)
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक महिला
महाविद्यालय, पुसद, जि. यवतमाळ (महाराष्ट्र)

Web Link

1. Hi.m.wikipedia.org/wiki/dohj
2. Saral study.com/blog/kabir

संदर्भ सूची

1. भारतीय संस्कृति कोश
2. मराठी विश्व कोश - खंड 3
3. कबीर वचनामृत - श्री. आशा पांडे
4. बहुजनांचा मार्गदर्शक : संत कबीर - [illegible]

❖❋❖

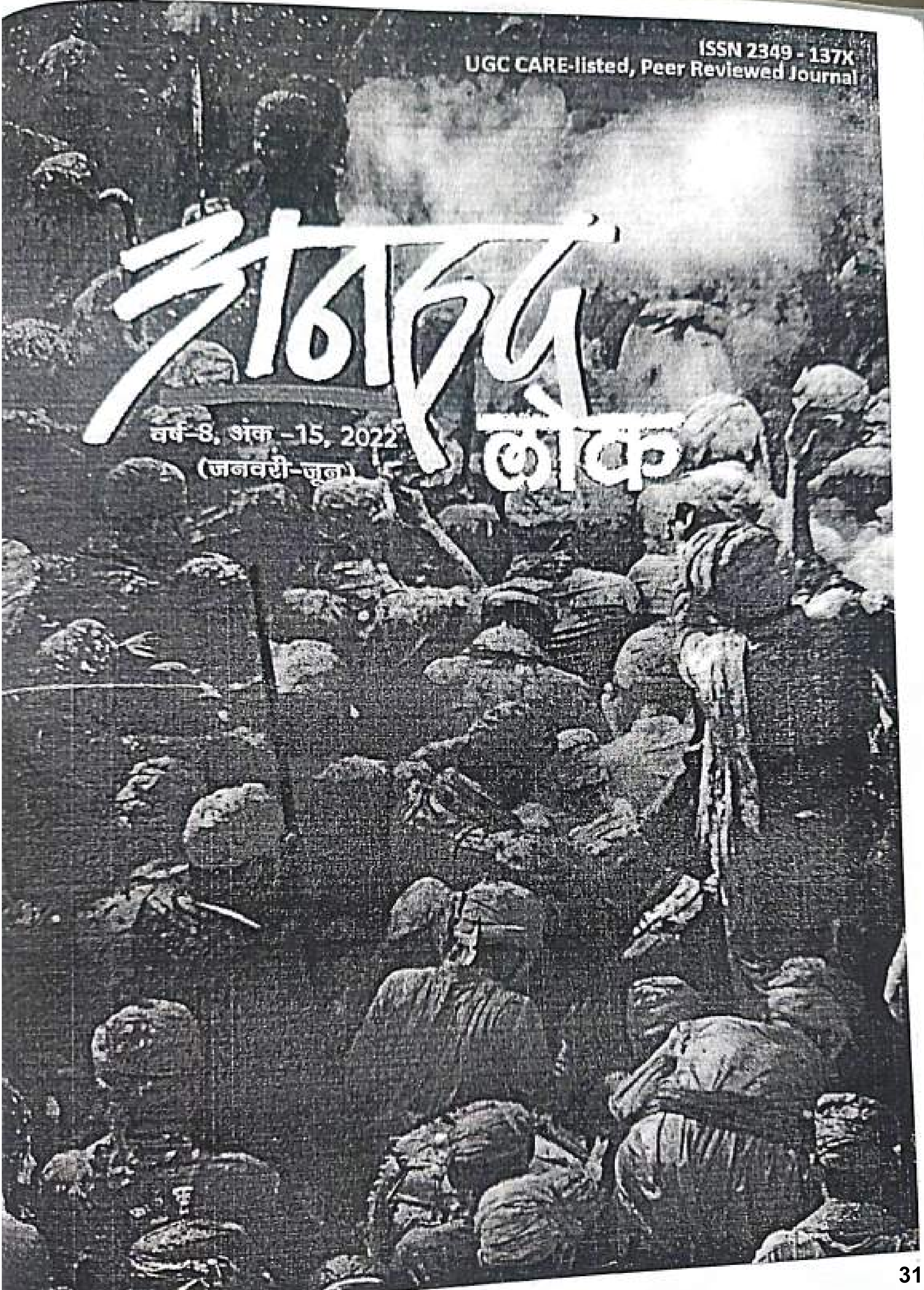
ISSN 2349 - 137X
UGC CARE-listed, Peer Reviewed Journal
अनहद
लोक
वर्ष-8, अंक -15, 2022
(जनवरी-जून)

ISSN 2349-137X
UGC CARE-Listed Peer Reviewed

अनहद लोक

(प्रतिध्वनि कला एवं संस्कृति की)

वर्ष-8, 2022, अंक-15
(जनवरी-जून)
(अर्धवार्षिक शोध पत्रिका)

सम्पादक
डॉ. मधु रानी शुक्ला

सम्पादक मण्डल
डॉ. राजश्री रामकृष्ण, डॉ. मनीष कुमार मिश्रा,
डॉ. धनंजय चोपड़ा, डॉ. ज्योति सिन्हा

सहायक सम्पादक
सुश्री शाम्भवी शुक्ला

व्यंजना
आर्ट एण्ड कल्चर सोसायटी
109 डी/4, अबुबकरपुर, प्रीतम नगर, सुलेम सराय
प्रयागराज - 211011

अनुक्रम

गान

1. बोलती फिल्मों का उदयकाल और हिन्दुस्तानी शास्त्रीय संगीत

-प्रो. लावण्य कीर्ति सिंह 'काव्या' 13

2. तराना - सदाबहार गायन शैली -प्रो. डॉ.साधना व. मोहोड़ 19

3 ग्वालियर घराने की गायन शैली: एक विवेचनात्मक अध्ययन -डॉ. मेघना कुमार 25

4 The Sufi Music in India -Dr. Santosh Kumar 29

5 ग्वालियर घराना: परंपरा एवं बदलाव -डॉ. किरण प्रकाश सावंत 35

6 संगीत सौन्दर्य में बन्दिशों का महत्व -डॉ. रूचि मिश्रा 39

-डॉ. प्रिया पाण्डेय

आतोद्य

7 पूर्वांचल के लोक संगीत में वाद्यों की भूमिका -डॉ. सुरेन्द्र कुमार 47

8 लोक वाद्य नगाड़ा -डॉ० चित्रा चौरसिया 52

9 सितार वादन में बन्दिशों के विभिन्न प्रकार -डॉ. गौरव शुक्ला 57

10 फर्रुखाबाद घराना: वंशावली, शिष्य परम्परा एंव वादन शैलीगत विशेषताएं संस्कृति -डॉ. प्रियंका अरोड़ा 59

संस्कृति

11 गुप्तकालीन मूर्तिकला में धार्मिक एवं आध्यात्मिक चिन्तन बोध -प्रो. महावीर सिंह 67

12 कुमाऊँ की सर्वश्रेष्ठ लोकगाथा राजुला मालूशाही-डॉ नीमा कलौनी - डॉ संध्यारानी 72

13 सिख धार्मिक वस्त्रों का परिचय, पंजाब स्थित गुरुद्वारों में प्राचीन वस्त्रों का संरक्षण एवं वर्तमान स्थिति -डॉ. प्रज्ञा पाठक 80

14 Architecture of Kerala Temple theatre-Kutthambalam -Dr. Jyoti singh 86

15 जनप्रिय असमिया लोक कथाओं में चित्रित स्त्री -डॉ. बेबी विश्वकर्मा 91

16 Cultural Heritage of Khasi Folktales; A Study of India's Northeast and its Tradition -Dr. Abhisarika Prajapati 96

तराना - सदाबहार गायन शैली

प्रो. डॉ.साधना व.मोहोड

सहयोगी प्राध्यापक (संगीत विभाग)
श्रीमती वत्सलाबाई नाईक म.महा
पुसद जि.यवतमाळ (महाराष्ट्र)

सारांश

'गीतं, वाद्यं एवं नृत्यं त्रयं संगीत मूच्यते'- पं. शारंगदेव ने 'संगीत रत्नाकर ग्रंथ मे संगीत की परिभाषा बताई है। स्वर, लय और शब्द इन शब्दों का समुचित मेल संगीत में दिखाई देता है। संगीत हमे अमूर्त से मूर्त की ओर ले जाता है। वास्तव मे संगीत को रंग, रूप या कोई आकार नही होता केवल स्वरों की किमया और उससे निकलने वाली ध्वनि के कारण संगीत कला सर्वश्रेष्ठ बनती है। इसीलिए प्राचीन काल में ऋषी मुनियों ने संगीत को मोक्ष के साधन के रूपमे प्रयोग किया।

जिस प्रकार साहित्य में शब्दों का महत्व होता है, उसी प्रकार शास्त्रीय संगीत मे रागों के व्दारा मन की भावनाओं को दर्शाते है।

भारतीय शास्त्रीय संगीत की दो पध्दती हिंदुस्थान में प्रचलित है।

1) उत्तर हिंदुस्थानी संगीत पध्दती

2) दक्षिण हिंदुस्थानी संगीत पध्दती

उत्तर हिंदुस्थानी संगीत पध्दती में ध्रुपद, धमार, ख्याल, ठुमरी, टप्पा, चतुरंग, तराणा, त्रिवट जैसे गीतप्रकार गाये जाते है। एवं दक्षिण हिंदुस्थानी संगीत मे लक्षणगीत, रागम, कृती, पल्लवी, आवळी तिल्लाना ये गीत गाये जाते है।

इस संशोधन के लिए 'तराणा' ये गीत प्रकार लिया है। 'तराणा' इस शब्द को फारसी में 'तरन्नुम ' कहते है। जिसका मतलब गीत ऐसा होता है। तराणा इस गीत में नोम - तोम,तनन,देरेना,तदरेदानी जैसे शब्द दिखाई देते है। इन शब्दो को आजतक अर्थहीन शब्द कहा गया किन्तु तराना एक ऐसा गीत है जो उच्च कोटी का आनंद देता है,तो यह गीत अर्थहीन कैसे हो सकता है?

मुख्य शब्द

संगीत, तराना, तरन्नुम, नोम-तोम, घराना

भारतीय शास्त्रीय संगीत मे एक अनोखा गीत ऐसी 'तराना' गीत की पहचान है। इस गीत में तोम, तनन, तदरेदानी, नादीरदानी ऐसे शब्द होते है। इन्ही शब्दों के कारण 'तराना' गीत लोकप्रिय हुआ है। तराना गीत में प्रयोग किए जाने वाले ये शब्द कोमल है। तराना गीत गाते समय गायक जब द्रुतलय में दीर दीर अथवा तननन ऐसा शब्द प्रयोग करते है तब सितार के झाला का भ्रम निर्माण होता है।

तराना गीत की उत्पत्ती कब हुई इसको लेकर तरह-तरह के कयास लगाए जाते रहे है। 13 वी सदी में अमीर खुसरो हिंदुस्थान आये थे। कई विद्वान ने 'तराना' गीत का निर्माण उ.अमीर खुसरो साहाब ने किसा ऐसे मानते है। लेकीन तराना गीत जैसे शब्दों का चलन वैदिक युग से ही चला आ रहा है। सामगायन में संमिलित ऋचागायन मे 'स्तोभाक्षरों' का प्रयोग होता था जिनमें हा,हो,है इस तरह के शब्दो का प्रयोग होता था। चैथी शताब्दीमे महर्षी भरत ने 'नाटयशास्त्र' ग्रंथ लिखा। इसी ग्रंथमें ध्रुवागीत गाते समय नोम्-तोम् जैसे 'स्तोभाक्षर' या शुष्काक्षरों का प्रयोग दिखाई देता है। पं शारंगदेव इन्होने अपने 'संगीत रत्नाकर' ग्रंथ में स्वर, बिरूद, पद, तेन, पाट,ताल ऐसे प्रबंध के छह अंग बताए है। इनमें से स्वर, तेन एवं पाट इन अंगो का तराना गीत में प्रचलन होता है।

कई विद्वानों ने तराना गीत की परिभाषाएं की है।

पं.विष्णु नारायण भातखंडेः-

हिंदुस्थानी गायक अधिकतर इस नाम का गीत गाते है। जो गायक ख्याल गाते हैं, वे ही प्रायः ये गीत गाते है। ये भिन्न भिन्न तालों मे होता है। उनमे शब्दों का विशेष महत्व नहीं होता। उनके शब्द ना,ता,रे,दानी, ओदानी,तानोम,यलली,यलूम,तदरेदानी इस प्रकार के होते है। तराने में राग व लयकारी का आनन्द आता है। कभी कभी तरानों मे मृदंग के शब्द अथवा फारसी भाषा के एक-दो शेरों (एक प्रकार की कविता) का योग दिखाई देता है। तराना गायन देश-भर में आनन्ददायक माना जाता है। बहादुर हुसेन खाँ, तानरस खाँ व नत्थू खाँ के अनेक तराने प्रसिध्द है।

भारतीय संस्कृती कोश:-

हिंदुस्थानी संगीत का एक गीत जिसे 'तिल्लाना' ऐसा भी नाम है। तराने में स्थायी एवं अंतरा ये दो विभाग होते है। तराना याने विशिष्ट राग और ताल में गायकी कसरत करने के लिए निबध्द किया हुआ, ताल एवं वाद्य के बोलों का रचनात्मक प्रबन्ध है।(2)

Encyclopedia of Music

Tarana is peculiar style of singing. It is belived that when Amir Khusro first come to India as an unknown man, he found it very difficult to pronounce the high flown Sanskrit words to be found in texts at songs & called it 'Tarana' But actually these meaningless syllables are so called 'Bols of Percussion' instruments like Tabla & Pakhawaj & Musical in the Prabandhas From a previous age.(3)

छतीसगड के लोकगीत 'दण्डागीत' एवं 'सुवागीत' में गीत गाने से पहले 'तानारी,नानारी,ऊऊ किंवा हुंहुं ऐसे शब्दोका चलन होता है जो तराना गीत के बोलों से साधर्म्य रखती है।(4)

उ. अमीर खाँः-

इन्दोर घराने के संस्थापक तथा प्रतिथयश गायक उ. अमीर खाँ साहाब इन्होने तराना गीत पर काफी संशोधन किया है। उ. अमीर खाँ इन्होने तराना गीत की उत्पत्ती उ. अमीर खुसरो इन्होने की है ऐसा कहा है। उ. अमीर खाँ साहाब के अनुसार 'तराना' गीत ये सुफी संत इबादत के समय करते है। अमीर खाँ साहाब ने तराना गीत के कुछ फारसी बोलो का अर्थ बताया है।

दर-अन्दर (Inside)

दरा- अन्दर आ आ (Come Inside)

दरतन-तन के अन्दर
तोम्-मै तुम हूँ
नादिरदानी-तू सबसे अधिक जानता है।
तनदर दानी-तन के अन्दर का जाननेवाला।

आचार्य पं. गोकुलोत्सवजी महाराजः-

पं. गोकुलोत्सवजी महाराज इन्होने भी तराना गीत का काफी संशोधन किया है। आपके अनुसार तराना गीत निरर्थक न होके सार्थक है। उसमें वेदों के बिजाक्षरोंका प्रयोग दिखाई देता है। पं. गोकुलोत्सवजी महाराज के अनुसार 'तराना केवल तरन्नुम नही। तरन्नुम का अर्थ तो है केवल गुनगुनाना और तराने का मतलब है पुरा गाना, जिसमें ऐसे संकेतात्मक अर्थ छुपे हुए है, ऐसे संकते छुपे हुए है की, यदि वेदशास्त्र और भारतीय संस्कृती की धरोहर से खोजे तो पता लगता है कि यह गायकी अपने आप में बहुत महत्व रखती है और बहुत सी विशेषताएँ लिए हुए है।[5] आपके अनुसार भारतीय संगीत ये अमीर खुसरो के काल से पूर्व का और वैदिक साहित्य में तराने के संकेत मिलते है।

पं. गोकुलोत्सवजी महाराज ने तराने के शब्दों का निम्नालिखीत अर्थ बताया है।

तदानी - उस समय
तदानी - तब
तोदानी- हे परमात्मा तू दोनी है।
तोम् - बुध्दीकी जडता दूर करनेवाला
तन - शरीर
दर - गुहा
दरतन - जिसमें परमात्माका वास है
दीर दीर तदेरे - स्वरों के साथ मैत्रीपूरक क्रीडा करनेवाला
दानी दानी - तू दाता कृपालू है
दीम् - दान देने योग्य

तुलसीराम देवांगन इन्होने तराणा गायकी को 'झाला का आभास कराने वाली' गायकी ऐसा वर्णन किया है।[6] पं. गुलाम रसूल इन्होने तराना गायकी को सदावहार गायकी कहा है।[7] बाबुलाल शुक्ल शास्त्री इन्होने 'हिन्दी नाटयशास्त्र' इस ग्रंथ में बहिर्गीत (निर्गीत) प्रबंध के कुछ दाखीले दिये है जिनमे सार्थक शब्दोंका प्रयोग नही दिखता ! उदाहरण स्वरूप

'आश्रावणा निर्गीतः-

कुं दुं जगति यवलितक जन्दुक झं रं
तितिसल कुन सलवा।
ड्रिं ड्रिं गणपती पशुपति कंचुक दिद्दे
परमुज दिगी निशी वा।।
दिगी गिनी च पशुपति निती च।[8]

ऐसे उन्होने 'वक्रपाणी', 'संघोटना','मार्गसरिते' इन निर्गीत प्रबंध के उदाहरण दिये है जिसमे सार्थक शब्द नही होते।

इससे ये स्पष्ट होता है की वैदिक और नाटयशास्त्र काल में अर्थविहीन शब्दों जैसे शब्दो का प्रयोग वैदिक काल से चलन में है, ना की अमीर खुसरो के समय से। ये जरूर कह सकते है की तराने को लोकप्रिय एवं प्रचलित करने का श्रेय खुसरो को जाता है।

तराना गीत के प्रकारः-

शास्त्रीय संगीत मे गाये जाने वाले जो गीत है उन्ही में से तराना ये गीत है। बाकी गीत की तरह ये गीत भी शास्त्रशुध्द और नियम से गाया जाने वाला गीत है। तराना ये गीत हर एक राग मे गाया जाता है। आजकल कुछ घराणें के गायक छोटे ख्याल के जगह तराना गाना पसंद करते है।

1) ख्यालनुमा तराना
2) रूबाईदार तराना
3) मध्यलय में तराना
4) रास तराना एवं टप्प तराना
5) पेशावर तराना

1) ख्यालनुमा तरानाः-

विलम्बीत लयकारी में गाये जाने वाले तराना को 'ख्यालनुमा तराना' कहते है। विलम्बीत एकताल, विलम्बीत त्रिताल,झुमरा आडाचैताल, तिलवाडा इ. ताल मे तराना गीत गाए जाते है। कुछ विलम्बीत तरानें मे तबले के बोल होते है तो कुछ गीतों मे उर्दू या फारसी बोल होते है विलम्बीत ख्याल के तरह

ख्यालनुमा तराना गाया जाता है। पं.भातखंडे जी के हिंदुस्थानी क्रमीक पुस्तक मालिका भाग 2,3,4 में कुल 22 ख्यालनुमा तराने दिए है।

2) रूबाईदार तराना:-

छोटे ख्याल के समान मध्यलय मे गाए जाने वाला ये गीत है। रूबाई इसका अर्थ है एकही यमक में आनेवाली दो लाईन। रूबाई ये फारसी शब्द है। रूबाईदार तरानें के स्थायी में तराने के बोल होती है और अंतरे मे फारसी भाषा में दो लाईन होती है। इसमे आलापी और तनाईत भी की जाती है।

3) मध्यलय में तराना:-

तराना गीत का ये प्रकार आज ज्यादा चलन में है। मध्यलय के कुछ तराना गीत में तबले के बोल, सरगम, तान, आदी का प्रयोग किया हुआ दिखाई देता है। त्रिताल,एकताल के सिवा कुछ तराने झपताल में भी निबध्द किए हुए मिलते है। पं. विष्णु नारायण भातखंडे जी रचित हिंदुस्थानी क्रमीक पुस्तक मालिका भाग 2,3,4 मे कुछ 90 तराने लिखीत स्वरूप में मिलते है।

4) रास तराना एवं टप्प तराना:-

ग्वाल्हेर घराणे के विद्वान गायक पं.कृष्णराव पंडीत जी और पं.शंकर पंडीत जी ये रास तराना एवं टप्प तराना गाते थे। रास तराना में नृत्य मे उपयोगी बोल होते है और टप्प तराना ये टप्पा गीत शैली के अंग से गाया जाता था।

5) पेशावर तराना:-

आचार्य डॉ.पं.गोकुलोत्सवजी महाराज आपसे किए हुए साक्षात्कार के दौरान उन्होने पेशावर तराने के बारे में ये कहाँ की पेशावर तराना ये पेचीदा ढंग का होता। शौदी-ब्याह के समय इसे गाया जाता था। कुछ लोग इसे टकसाली तराना भी कहते थे। आज इस तराने का चलन नही है

तात्पर्य है की तराने के उपरोक्त प्रकार होने के बावजुद मध्यलय में गाये जाने वाले तराने के का ही ज्यादातर चलन है।

तराना गीत गाने वाले गायक एवं घराना

संगीत मे 'घराना' शब्द का बहुत महत्व है। भारतीय शास्त्रीय संगीत मे 1) ग्वालियर 2) आगरा 3) जयपुर 4) किराना 5) दिल्ली 6) पटियाला ये घरानों का चलन है। इनसे कुछ घराने में एवं उस घराना के गायकों द्वारा तराना गीत का प्रचार दिखाई देता है।

1) ग्वालियर घराना:-

सब घरानों की नीव याने ग्वाल्हेर घराना ऐसे माना जाता है इस घराने मे बडे ख्याल की जगह ख्यालनुमा तराना और छोटे ख्याल के जगह तराना गाने का तरीका कुछ विद्वान गायकों ने अपनाया था, जिनमे रहिमत खाँ, इनायत हुसेन खाँ, निसार हुसेन खाँ पं.शंकर पंडीत,पं कृष्णराव पंडीत, विनायक बुआ पटवर्धन, सौ.वीणा सहस्त्रबुध्दे,पं.कुमार गंधर्व,राजाभैय्या पुछवाले, बाळासाहेब पुछवाले इनके नाम प्रमुखतासे आते है। रहमत खाँ साहब अपने तराने में 'दिल दिल' ऐसा शब्द प्रयोग करते थे उस जगह पं विनायकबुआ पटवर्धन इन्होने 'दिर दिर' शब्द प्रयोग द्रुत से अणुद्रुत लय में किया है। उ.नत्थन पीर बक्श एवं उ निसार हुसेन खाँ,साहाब ने कई तरानो की रचनाये की है।

2) अगरा घराना:-

आग्रा घराना की गायकी में नोम तोम द्वारा आलापी की जाती है, जिनमे रिदनन, तननन, तनन, तोम् ऐसे शब्द प्रयोग किए जाते है। आग्रा घराने के गायकों में उ.फैय्याज खाँ, शराफत हुसेन खाँ, पं.बबनराव हळदनकर, और बहादूर हुसेन खाँ ये विद्वान गायक अक्सर तराना गाते थे

3) जयपुर घराना:-

स्वर एवं लय का संतुलन साधनेवाली गायकी

ऐसी जयपूर घराणें की खासीयत है। जयपूर घराने में पं.भास्करबुआ बखले,मोघुबाई कुर्डीकर, पं.मल्लीकार्जून मन्सूर, पं.किशोरी आमोणकर, डॉ वीणा सहस्त्रबुध्दे ये विद्वाण गायक तराना गाते थे एवं पं.उल्हास कशाळकर और पद्मा तळवकर आज भी तराना गाते है।

4) किराना घराना:-

बिनकार बंदे अली खॉं साहाब व्दारा निर्मित इस घरानें मे बीन अंग की गायकी प्रचलीत थी। इस घराने मे उ. अब्दुल करीम खॉं साहाब, पं सवाई गंधर्व, पं. भिमसेन जोशी, डॉ. प्रभा अत्रे आदी विद्वान गायक तराना गाते थे और गाते है।

5) इन्दौर घराना:-

इन्दोर घरानें की निर्मिती उ.अमीरखॉं साहाब इन्होने की है। इस घराने मे छोटे ख्याल की जगह रूबाईदार तराना गाने की परंपरा थी इंदोर घराणेमे उ.अमीरखॉं साहाब, आचार्य डॉ.गोकुलोत्सवजी महाराज अधिकारवाणी से तराना गाते थे एवं गाते है।

6) रामपुर - सहसवान घराना:-

इस घराने के मुख्य प्रवर्तक के रूप में उ. इनायत हुसेन खॉं इनका नाम आता है। उ. बहादूर हुसेन खॉं ये ख्याल गायक को तराना सिखाते थे एवं सितार एवं सरोद वादकों को तराणा गीत पर रचना सिखाते थे। उ. निसार हुसेन खॉं साहाब तराना गायकी में माहीर थे। इस घराणे के उ.राशीद खॉं साहाब भी तराना गायकी में माहीर है किन्तू वे अपने गूरू की तरह वादय पर दबाव डालते हुऐ न गाके ख्याल अंग से तराना पेश करते है।

उपरोक्त सभी घराने में से रामपूर-सेहस्वान घराना तराना गायकी को प्राधान्य देने वाला घराना है। ग्वाल्हेर एवं इन्दोर घरानें में भी तराना गायकी का प्रचलन हुआ है।

निष्कर्ष:-

तराना इस गीत में तोम, तनन, नादीरदानी, तुंदीरदानी ऐसे शब्दों का प्रचलन है। इन शब्दो को किसी ने अर्थहीन कहॉ तो किसी ने सार्थक। तराने के उत्पत्ति के विषय में अनेक बाते सामने आती है। कई विद्वानो ने उ.अमीर खुसरो व्दारा तराने की उत्पत्ती बताई और किसी ने प्राचीन, वैदिक युग से ही तराने के शब्दों जैसा चलन अस्तीत्व में था ये सिध्द किया। तरानें के ख्यालनुमा तराना, रूबाईदार तराना, मध्यलय का तराना, रास एवं टप्प तराना, पेशावर तराना ये विभीन्न प्रकार है लेकिन ज्यादातर चलन मध्य और द्रुत लय मे गाये जाने वाले तराने का है। ग्वालियर, इन्दौर, रामपुर सहसवान, आगरा घरानो ने एवं घराने के गायको ने तराना गायकी का प्रचार और प्रसार किया है। अती जलद लय मे जब तराने के शब्दो को गाया जाता है तो मन आनंद विभोर हो जाता है। इसलिए तराना गायकी को सदाबहार गायकी ऐसे कहते है।

संदर्भ:-

1) भातखंडे पं.व्ही.एन.हिंदुस्थानी संगीत पदधती: क्रमीक पुस्तक मालिका भाग 4, पृष्ठ 21
2) भारतीय संस्कृती कोष खंड-4 पृष्ठ 62
3) Encyclopedia of Music,Cross calture Perception of Indian Music.vol.5,page No. 85
4) देवांगन,तुलसीदास:तराना -विश्लेषणात्मक दृष्टी, संगीत तराना अंक जाने.1968,पृष्ठ 12
5) माथुर,डॉ नीता: तराना - एक विश्लेषण: शास्त्रीय संगीत के बहुआयामी स्तंभ आचार्य (डॉ.) पं.गोकुलोत्सव जी महाराज पृष्ठ 108
6) देवांगन,तुलसीदास: तराना विश्लेषनात्मक दृष्टी, संगीत तराना अंक जाने 1968,पृष्ठ 9
7) रसूल,गुलाम सदाबहार गायन शैली 'तराना' अंक जाने 1968 पृष्ठ 25
8) शास्त्री ,बाबुलाल शुक्ल: नाटयशास्त्रम् एकोणत्रिशोध्याय,पृष्ठ 96
9) पंडीत तुषार: भारतीय संगीत के महान संगीतकार पं शंकर पंडीत पृष्ठ 9, पृष्ठ 47

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1) अत्रे प्रभा: स्वरागिनी, आरनंदी पब्लीकेशन, इंदोर प्रथम संस्करन-1994
2) आमोणकर किशोरी: स्वरार्थ रमणी-राग-रस सिध्दांत, राजहंस प्रकाशन पुणे तिसरी आवृत्ती 2011
3) बृहस्पती आचार्य: मुसलमान और भारतीय संगीत, राजकमल प्रकाशन नई दिल्ली, तृतीय संस्करण 1989
4) भट्ट बलवंतराय: भाव रंग लहरी भाग-3, आचार्य मुद्रणालय, वाराणसी प्रथम संस्करण 1982
5) भातखंडे वि.ना हिंदुस्थानी संगीत पध्दती, क्रमीक पुस्तक मालिका भाग-4 संगीत सदन प्रकाशन इलाहाबाद पंचम संस्करण 2006
6) चौधरी सुभद्रा: संगीत रत्नाकर (हिन्दी अनुवाद), राधा पब्लीकेशन, नई दिल्ली प्रथम संस्करण 1999
7) देसाई चैतन्य: संगीत विषयक संस्कृत ग्रंथ, सुविचार प्रकाशन मंडळ, पुणे प्रथम आवृत्ती 1979
8) मंगरूळकर नारायण: संगीतातील घराणी आणि गायकी, स्वरसंगम प्रकाशन नागपूर प्रथम आवृत्ती 1992
9) माथुर निता: शास्त्रीय संगीत के बहुआयामी प्रेरक-संगीत शिक्षाविद आचार्य (डॉ) गोकुलोत्सवजी महाराज जीवन, कृतीत्व एवं संगीत रचनाएँ, कनिष्का पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली प्रथम संस्करण 2006
10) पंडित तुषार: भारतीय संगीत के महान संगीतकार पं शंकर पंडित, कनिष्का पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स, नई दिल्ली प्रथम संस्करण 2002
11) सिंह तेजपाल (सिंह बंधु), अनोखा प्रेरणा: संगीत के दैदिप्यमान सूर्य उस्ताद अमीर खाँ जीवन एवं रचनाएँ, कनिष्का पब्लिशर्स, डिस्ट्रीब्युटर्स नई दिल्ली प्रथम संस्करण 2005
12) शास्त्री बाबुलाल शुक्ल: हिन्दी नाट्यशास्त्र, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी द्वितीय संस्करण 2005
13) हाथरसी काका: संगीत मासिक तराना अंक 1968, संगीत कार्यालय, हाथरस (उ.प्र)

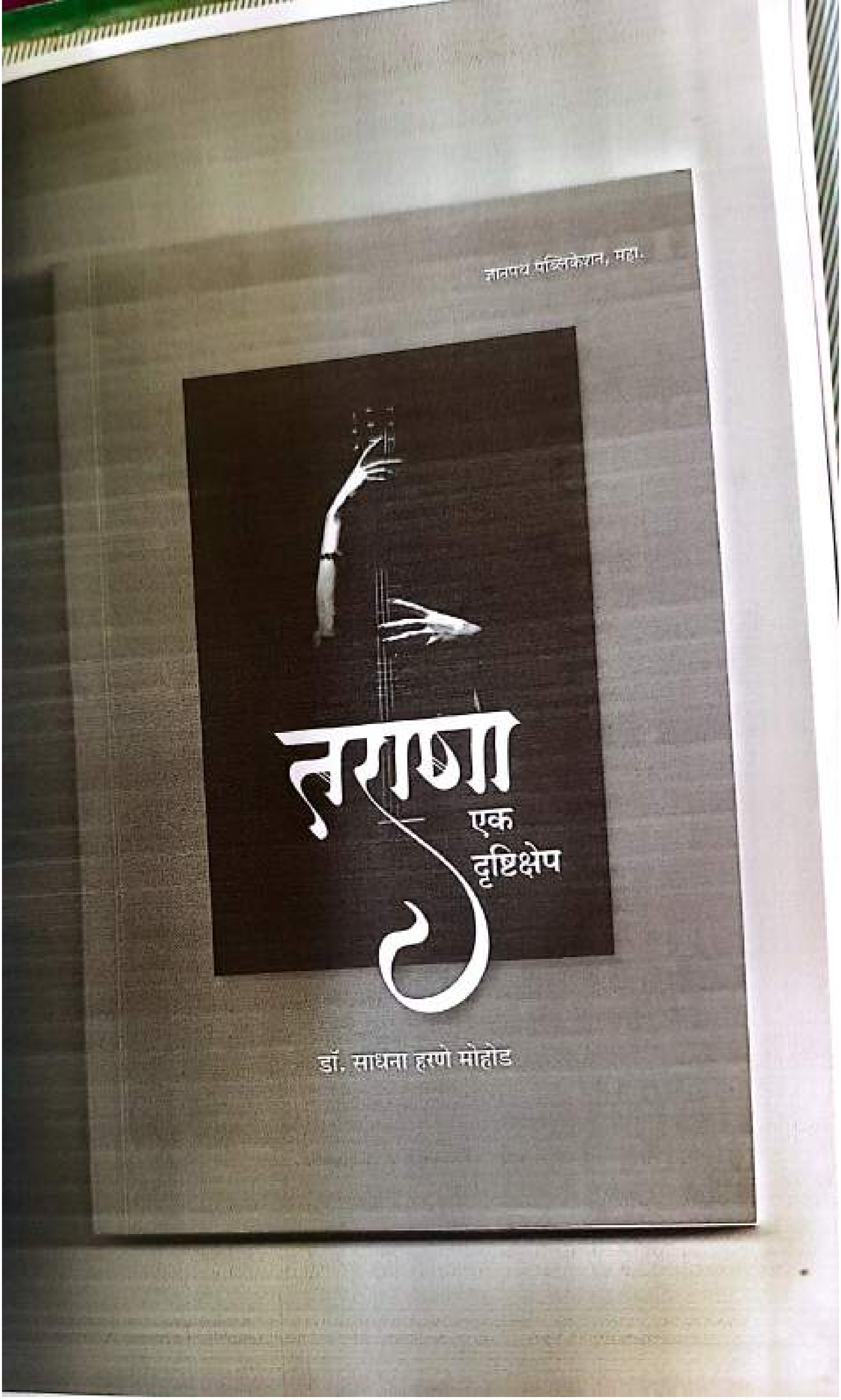

CamScanner

तराणा
एक दृष्टिक्षेप

डॉ. साधना हरणे मोहोड
३५ मंडाटी लेआऊट, राम नगर, पुसद, जि. यवतमाळ, मो. ९७६४५०१११०

Copyright © ज्ञानपथ पब्लिकेशन, २०२३

आवृत्ती : प्रथम – ८ मार्च २०२३
ISBN 13 : 978-81-19435-10-4

ज्ञानपथ पब्लिकेशन
Visit us www.dnyanpath.org
A Leading National Books Publishing House In India

मुख्य कार्यालय : एलएफएस–ए, ब्लॉक सी, पहिला माळा, बिजनस प्लाझा, शेगाव नाका, वि.म.वि. रोड, अमरावती – ४४४ ६०३
शाखा कार्यालय : कलश कॉम्प्लेक्स, गुलमोहर हॉल जवळ, पांडे लेआऊट, न्यू स्नेह नगर, खामला, नागपूर – ४४० ०२५
ई–मेल : dnyanpathpub@gmail.com
वेबसाईट : www.dnyanpath.org
संपर्क : ०८६००३५३७१२, ०९५०३२३७८०६

मुद्रक –
श्री. गुरुदेव प्रिंटर्स, अमरावती
महात्मा फुले संकुल, अभियंता भवनसमोर, शेगाव नाका,
अमरावती – ४४४६०३

लेखकाच्या परवानगीशिवाय या पुस्तकातील कोणताही भाग, पुस्तकाचे नाव, शीर्षक, डिझाईन, छायाचित्रे, मांडणी, पत्रे, नकाशे व आतील कोणताही मजकूर पूर्णतः किंवा आंशिक रूपाने भाषाच्या कोणत्याही भाषेत फेरबदल किंवा विकृत करून छापण्याचा प्रयत्न करू नये अथवा कोणत्याही माध्यमात पुनर्मुद्रित करू नये. या प्रकाशनासंदर्भात अनधिकृत कृत्य केल्यास संबंधितावर भारतीय कॉपीराईट ॲक्टनुसार कारवाई केल्या जाईल.

₹:२१०/-

डॉ. साधना मोहोड यांनी अलीकडेच 'तराणा' या गीतप्रकारावर संशोधन केले. मात्र हे संशोधन आणि संशोधनातील सूक्ष्म निरिक्षणे आणि निष्कर्ष हे केवळ वाचनालयापुरतेच मर्यादित न राहता ते सर्वांपर्यंत पोहोचावे व 'तराणा' या गीतप्रकाराबाबतचे गैरसमज दूर होऊन त्याची वैज्ञानिक मूल्य अभ्यासकांपर्यंत पोहोचावित या दृष्टीने लेखीकेने नव्यानेच 'तराणा : एक दृष्टिक्षेप' हे पुस्तक लिहून जिज्ञासू अभ्यासकांमध्ये एक महत्त्वाची भर घातली आहे, हे या पुस्तकातील अंतरंगावरून सहज लक्षात येते.

संगीत विद्यार्थी, अभ्यासक व समिक्षकांच्या मनातील अनेक संदिग्ध प्रश्न या पुस्तकातून सुटलेले आढळतात. हे कुतुहल आणि जिज्ञासा ही केवळ मनातच न राहता त्याचे संदर्भ अनेक अन्वयार्थ या पुस्तकात लावले गेलेले दिसतात. त्यामुळे अनेक अनाकलनिय बाबींना व प्रश्नांना एक वैज्ञानिक आधारच या पुस्तकामुळे लेखीकेने दिला आहे हे सत्य निदर्शनास येते.

संगीतातील तराणा या गीत प्रकाराचे अनेक अर्थ लावताना आणि अनेक व्याख्या पाहताना आजपर्यंत मनात केवळ संभ्रमच निर्माण होतो व तो पुढे जातो. मात्र त्याचा अधिकार वाणीने सांगणे धाडसाचे ठरल्याने कुणीही या बाबतीत सहज पुढाकार घेताना दिसत नाही. अर्थात या विषयाची प्रस्तुत लेखीकेला विशेष अभिरूची असणे व ती लोकोपयोगी होण्याची धडपड या दोन्ही गोष्टी स्वतः जवळ असल्याशिवाय हे लेखन कार्य झालेच नसते.

'तराणा' या गीतप्रकाराच्या आकलसाठी उपलब्ध असलेले पं.वि.ना. भातखंडे, उ. अमीरखाँ, आचार्य पं. गोकुलोत्सवजी महाराज, उ. गुलाम रसुल, कलील वान्सायन, विदुषी विणा सहस्त्रबुद्धे, पं. कुमार गंधर्व, तुळशीराम देवांगण, बसंतराव राजोपाध्याय, चैतन्य देसाई ग्रंथातील मते किंवा मुलाखती मध्ये त्यांचे

अनुक्रमणिका

१. तराणी गीतप्रकाराची उत्पत्ती १

२. तराणा गायक व त्यांचे घराणे १२

३. तराणा गीतप्रकार व वैशिष्ट्ये २७

४. तराणा व इतर गीतशैली ३९

५. तराणी गीत प्रकाराचे रचनाकार व त्यांच्या रचना ४७

६. पं. भातखंडे यांच्या हिंदुस्थानी संगीत पद्धती क्रमिक पुस्तक मालिका भाग २, ३, ४ मधील तराण्यांचे विश्लेषण ७७

७. तराणा गायकीमधील स्थित्यंतरे ११८

८. तराणा गायकीतील वैविध्ये १२१

• संदर्भग्रंथ सूची १२५

■ ■ ■

तराणा गीतप्रकाराची उत्पत्ती

तराणा या गीतप्रकाराची उत्पत्ती केव्हा झाली व कोणी केली या बद्दल बरेच मतप्रवाह दिसून येतात. तराणा हा मूळ शब्द हिंदुस्थानी नसून फारसी भाषेतील आहे. ज्याचा अर्थ 'तरन्नुम' म्हणजे 'गीत' असा होतो. काही विद्वानांच्या मते प्राचीन प्रबंध गायनातील तेन, पाट, ताल इत्यादींनी मिळून तराणा तयार होतो. तर काहींच्या मते वैदिक काळातील सामगायनामधील 'स्तोभाक्षर' व पुराणकाळातील 'शुष्काक्षर' म्हणजे तराणा गायनाची सुरुवात होय. तराणा या गीतप्रकाराबद्दल वेगवेगळ्या विद्वानांचे काय मत आहे ते बघू.

पं. विष्णु नारायण भातखंडे :

तराणा या नावाचे गीत हिंदुस्थानी गायक अधिकतर गातात. जे गायक ख्याल [illegible] ते केव्हा तराणा हे गीत गातातच, तराणे भिन्न भिन्न तालामध्ये असतात. या गीतप्रकारात शब्दांना विशेष महत्व नसते. ना, ता, रे, दानी, ओदानी, तानोम्, यलली, [illegible], [illegible] शब्द असतात. तराण्यात राग व लयकारीचा आनंद असतो. [illegible] शब्दांना अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, परंतु गाताना [illegible] सुलभ व्हावे, या दृष्टीने ते शब्द स्विकारल्या गेले. असतील असे बहुतेकांचे [illegible] आहे. कधीकधी तराण्यामध्ये मृदंगाचे शब्द अथवा फारसी भाषेतील एक-दोन शेर [illegible] यांचा संयोग दिसून येतो. तराणा गायन देशभरात मनोरंजक मानल्या [illegible] हुसेन खाँ, [illegible] खाँ, [illegible] खाँ यांचे अनेक तराणे प्रसिद्ध आहेत.